

ԱՐԵՎԻՍՏԱՀԱՅԵՐԸ ԽՍՀՄ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲՈՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ (1920-1937)

(1921թ. Մարտի 16-ի Ռուս-Թուրքական
պայմանագրի 100-րդ տարելիցի առթիւ)

Հրանուշ Խառատեան

ԽՍՀՄ քաղաքական բռնաճնշումների ամենածանր շրջանում՝ 1937 թ. մարտի 19-ին ՀԿ(բ)Կ (Հայաստանի Կոմունիստական (բոլշևիկեան) Կուսակցութիւն) Կենտկոմը նամակով Ստալինին ներկայացրել է Խորհրդային Հայաստանում «ժողովրդի թշնամիների առկայութեան պատճառները» մասին մի զեկուցագիր: Ըստ այդ զեկուցագրի՝ Հայաստանում «հակայեղափոխականները» հիմնականում «նացիոնալիստներն» էին, իսկ «նացիոնալիզմի» պատճառներն են Հայաստանի բնակչութեան մէջ հայերի քանակական գերակշռութիւնը¹(!), իշխանութեան մարմիններում գլխավորապէս հայերի առկայութիւնը, 300 հազարից աւելի «Թուրքիայից վերաբնակները»²(!), վերջին եօթ-ութ տարիներին շուրջ 45.000 հայերի տեղափոխութիւնը Եւրոպայից³, շուրջ 25.000 հայերի՝ ար-

տասահմանում ազգականներ ունենալը⁴, արտասահմանում աւելի քան մեկ միլիոնանոց հայկական գաղութի առկայութիւնը, «որտեղ դաշնակցական կուսակցութիւնը մինչեւ այսօր առաջատար է», Հայաստանը արտասահմանեան հայերի հետ կապող ցանցի առկայութիւնը (Հայ օգնութեան միութիւնը՝ ՀՕՄ, հայրենակցական միութիւնները, Հայ Առաքելական եկեղեցու արտասահմանեան կառոյցները): «Սրանք բոլորը յարմար ուղիներ են տարատե-

ղարծութիւնը (1920-1980թթ.), Երեւան, Երեւանի համալսարանի հրատ., 1985, էջ 115):

4 Անհասկանալի է, թէ ինչպէս է հաշուել արտասահմանում ազգական ունեցողների թիւը՝ «25.000 հայեր»: Նոյն յաշուութեամբ կարող էր ասուել 300.000 եւ աւելի, քանի որ այդքան էին հաշուում Ցեղասպանութիւնից փախստական թուրքահայերի թիւը, որոնք բոլորն էլ տեսակաւորէին կարող էին արտասահմանում, այդ թումը՝ քեմալական Թուրքիայում ազգական ունենալ (մինչեւ այսօր այդ տարիների ազգականների յետագայ սերունդները շարունակում են փնտրել եւ երբեմն գտնում են իրենց ազգականներին), եւ դեռ դրան աւելացրած 1921 թ. փետրուարեան ապստամբութեան պարտութիւնից յետոյ Պարսկաստան անցած հազարաւոր մարդիկ, որոնց մի մասը միայն վերադարձաւ 1921 թ. ապրիլի 24-ի համաձայնագրից յետոյ: Միաժամանակ ուշագրաւ է, որ զեկուցում շեշտուել է միայն արտասահմանում ազգական ունեցող հայերի առկայութիւնը: Մինչդէռ յայտնի է, որ Հայաստանում ապրող թուրք-ադրբեջանցիների մի մասի ազգականները 1920-22 թթ. անցել էին Թուրքիա՝ Իզդիր, Կարս: Օսմանեան կայսրութիւնից հայերի հետ միասին Արեւելեան Հայաստան էին անցել ճաշարների ենթարկուող եզդիներ, որոնք մոյնպէս կարող էին արտասահմանում, առնուազն Թուրքիայում ազգականներ ունենալ:

1 1939 թ. ԽՍՀՄ մարդահամարի տուեալներով Հայաստանի 1.282.338 ընդհանուր բնակչութեան մէջ հայեր են 1.061.997, այսինքն՝ ընդհանուր բնակչութեան 82.8%-ը:

2 Ցեղասպանութիւնից փրկուած փախստականներից ոչ թէ «փախստականներ», այլ՝ «վերաբնակներ» անուանելը բոլշևիկեան քաղաքական կեղծիքներից մեկն էր, միաժամանակ չէր բացատրում, թէ ինչո՞ւ պէտք է «Թուրքիայից վերաբնակները» Հայաստանում անպայման «նացիոնալիզմի» կրող լինէին. դա, ըստ երեւոյթին, բոլշևիկեան համընդհանուր մօտեցում-գնահատական էր:

3 1921-36 թթ. ընթացքում Խորհրդային Հայաստան է տեղափոխուել 42.286 մարդ, ընդ որում ոչ միայն Եւրոպայից (տես Յ. Ու. Մելիքսեթեան, Հայրենիք-Սիհիւք առնչութիւնները եւ հայրենա-

սակ հակայեղափոխական եւ լրտեսական գործունեութեան համար» [ընդգծումը իմն է-Հ.Խ.], տեղեկացնում է զեկոյցը⁵:

Սոյն զեկոյցի ոգուց տպաւորութիւն է առաջանում, որ Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնները երկրում «ժողովրդի թշնամիների» առկայութեան պատճառները տեսնում էին գլխաւորապէս Հայոց ցեղասպանութեան հետեւանքով առաջացած իրավիճակի մէջ, մասնաւորապէս Խորհրդային Հայաստանում բնակութիւն հաստատած թուրքահայերի գոյութեան եւ նրանց իբրեւ թէ հակախորհրդային տրամադրութիւնների մէջ: Հաշուի առնելով այն հանգամանքը, որ այդ տարիներին զանազան մակարդակների իշխանութիւններն իրենց զանազան մակարդակների դեկավարներին զեկուցում էին այն, ինչին վերջիններս «կուզենային իրազեկուել», կամ «պատուիրում էր իրազեկել», կարելի է ենթադրել, որ Խորհրդային Հայաստանում հաստատուած թուրքահայերի նկատմամբ վերաբերմունքի խնդիրը ԽՍՀՄ ներքին քաղաքականութիւնում մասնաւոր ձեւակերպում ունէր:

1937 թ. այս զեկուցագիրը զգալի չափով հասկանալի է դառնում, եթէ վերադառնանք թուրքահայ փախստականների նկատմամբ նախ՝ բոլշեւիկների, ապա կոմունիստ քաղաքական վարչարարների տարատեսակ ծրագրերին: Ինչպէս կը տեսնենք՝ դրանք զգալիօրէն պայմանաւորուած էին «անտանտի երկրների դէմ պայքարի» ռուս-թուրքական ծրագրերի իրականացման ընթացքով եւ դրանց հետեւանքով ձեւաւորուած իրողութիւններով:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում պարտուած Թուրքիան 1919 թ.

Վերսալում քննարկուող մասնատման ծրագրերից ազատուելու նպատակով Թուրքիայում ապստամբած Մուստաֆա Քեմալի եւ Ռուսաստանում յաղթած բոլշեւիկների առաջնորդ Վլադիմիր Լենինի «Անտանտի երկրների դէմ» դաշինք կնքելու բանակցութիւնների վաղ փուլում, երբ Քեմալը խոստանում էր բոլշեւիկացնել Թուրքիան եւ դառնալ մահմեդական արեւելքում սոցիալիզմի գաղափարների տարածողը, խորհրդայնացնել Ադրբեջանը եւ յանձնել Ռուսաստանին, Հայաստանն ազատել դաշնակցականներից, Լենինը յանձնարարում է երիտասարդ հայ բոլշեւիկ Անաստաս Միկոյանին այդ համատեքստում ձեւակերպել «հայկական հարցի» նկատմամբ բոլշեւիկեան գաղափարական վերաբերմունքը: Անտանտի երկրները Վերսալի քննարկումներում նախատեսում էին 1919 թ. Օսմանեան Թուրքիայի տարածքի մէջ մտնող Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Տրապիզոնի վիլայեթների զգալի մասում վերականգնել հայկական պետականութիւնը, հայրենիք վերադարձնել Յեղասպանութիւնից փախստական հայերին, եւ Մուստաֆա Քեմալի հետ հարցը քննարկող Խորհրդային Ռուսաստանը պէտք է իր դիրքորոշումն ունենար այդ խնդրի վերաբերեալ: Դեկտեմբերին Միկոյեանը Լենինին ներկայացնում է Արեւմտեան Հայաստանի եւ ցեղասպանութիւնից փրկուած թուրքահայերի ճակատագրի վերաբերեալ Խորհրդային Ռուսաստանի դիրքորոշման հնարաւոր ծրագիրը, որը փաստօրէն յարմարեցուած էր «հայկական հարցի» ազատուելու Մ. Քեմալի պատկերացումներին: Ա. Միկոյեանն առաջարկում էր հաշուի առնել այն փաստը, որ կոտորածների հետեւանքով Թուրքահայաստանում բառի ուղղակի իմաստով հայ չի մնացել, թուրքահայ փախստականներից Անդրկովկասում առկայ է մօտ 300.000

5 Գ. Մանուկեան, Լ. Մխիթարեան, Ա. Բադալեան, Փաստաթղթեր 1930-ական թուականների քաղաքական բռնաճնշումների մասին.- Բանքեր Հայաստանի Արխիւների, 2003, թիւ 2 (103), էջ 79-81:

մարդ⁶, իսկ բուն Թուրքահայաստանում ապրում են համարեա միայն մահմեդականներ: Միայն իմպերիալիստների կամակատար հայ շովինիստներն են դեռեւս կրում «մեծ Հայքը» վերաստեղծելու պատրանքային գաղափարը, որի նպատակը Թուրքիան կողոպտելն ու իմպերիալիստներին զոհաբերելն է, եւ որը նոյնիսկ վերականգնուելու դէպքում դժբախտութիւն կը բերի Թուրքահայաստանի ներկայիս մահմեդական բնակչութեանը: Եթէ բոլշեւիկների կուսակցութիւնը պաշտպանի հայ շովինիստների այս ագրեսիւ ծրագրերը, նա իր դէմ կը տրամադրի արեւելքի բազմամիլիոն մահմեդական հատուածը: Բոլշեւիկներն այժմ պէտք է ընդունեն, որ հայկական ազատագրական շարժումը վերափոխուել է իմպերիալիստական-նուաճողականի, որ «Թուրքահայաստանի» եւ առհասարակ «միացեալ անկախ Հայաստանի» գաղափարը վտանգաւոր, հակազդող եւ յանցագործ գաղափար է, որի դէմ բոլշեւիկեան կուսակցութիւնը պէտք է պայքարի, որ հայկական հարցն առհասարակ արդէն վերացել է, քանի որ այդ տարածքներում վերացել է... հայ ժողովուրդը, իսկ հայ փախստականներին ապագայում, երբ հայերը կը նուաճեն Թուրքերի վստահու-

թիւնը, կարելի է վերագարձնել իրենց հայրենիք եւ լուծել Թուրք բոլշեւիկների մէջ:

Միկոյեանի ներկայացրած ծրագրում բացակայում էր այն տարբերակը, թէ ի՞նչ անել հայ փախստականների հետ, երբ նրանք «չեն նուաճի Թուրքերի վստահութիւնը», բայց պարզ էր, որ այդ ծրագրով Խորհրդային Ռուսաստանի գլխաւոր խնդիրը «արեւելքի մահմեդական բազմամիլիոն հատուածի» համակրանքը չահելն էր, չահելու միակ տարբերակը հայկական կոտորածները մոռացութեան տալու, հայկական ազատագրական շարժումը «իմպերիալիստական-նուաճողական», «շովինիստական» որակաւորելն էր, որի դէմ բոլշեւիկեան կուսակցութիւնը պէտք է պայքարի: Հասկանալի է, որ Միկոյեանի այս ծրագիր-առաջարկը յարմարեցուած էր Առաջին Համաշխարհային պատերազմը յաղթած Անատանտի երկրների եւ Թուրքիայի սուլթանական կառավարութեան միջեւ Սեւրում ընթացող հաշտութեան պայմանների նկատմամբ Խորհրդային Ռուսաստանի բացասական դիրքորոշմանը: Սեւրի հաշտութեան պայմանագրի քննարկուող տարբերակի յաջողութեան դէպքում Ռուսաստանը շատ բան էր կորցնում, եւ եթէ հնարաւոր էր Թուրքիային Անտանտի յաղթած երկրներից փրկելով

6 Հայոց ցեղասպանութեան հետազոտող Ռիչարդ Յովհաննիսեանը, տարբեր աղբիւրների ամփոփմամբ, գտնում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտին՝ 1918 թ. Ռուսական կայսրութեան տարածքում կային 650.000 հայ գաղթականներ, որից 150.000-ը՝ Վրաստանի տարածքում, 400.000-ը՝ Հայաստանի սահմաններում որից էլ 300.000-ը՝ Հայաստանի Հանրապետութեան «հեղձով սահմաններում», -տե՛ս Ռ. Գ. Յովհաննիսեան, *Հայաստանի Հանրապետություն*, հտ. I: Առաջին տարին, 1918-1919, Երեւան, «Տիգրան մեծ», 2005, էջ 50-51: Ա. Միկոյեանը հայ փախստականների թիւը համարում է 300.000 մարդ ողջ Անդրկովկասում: Հազիւ թէ ան միտումնաւոր նուագեցնում է թուերը, ակելի հաւանական է թուում, որ այդ շրջանում փախստականների շարունակական եւ անկառավարելի հոսքերն ու մահացութիւններն անկարելի էին դարձնում ճշգրիտ հաշուարկները:

7 РГАСПИ. ф. 5. г. I. к. 1202. № 8-9р. Բնօրինակ: Ձեռագիր: (տե՛ս ՌԿ(Բ)Վ (Ռուսաստանի Կոմունիստական (բոլշեւիկեան) Կուսակցութիւն) Կովկասեան Երկրամասային Կոմիտէի անդամ Ա. Միկոյեանի՝ Վ. Լեւինիին ուղղուած «Կովկասեան հարցի մասին» զեկույցի թեզիսները. Յղում է ըստ *Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий*. Ред. и сост. Проф. Ю. Г. Барсегов. М.: Гардарики, том 2, часть 1, էջ 37-38. Եւորի Բարսեղովի կազմած ժողովածուում տեղ գտած փաստաթղթերի մեծագոյն մասը գտնում են Սոցիալ-քաղաքական պատմութեան ռուսաստանեան պետական արխիւում՝ РГАСПИ (Российский государственный архив социально-политической истории) և Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականութեան արխիւում՝ АВПР (Архив внешней политики России):

բարեկամացնել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ՝ «Ճնշուած ժողովուրդների պաշտպանութեան» բոլշեւիկեան հայեցակարգում «հայկական հարցի» լուծման վերաբերեալ սեփական կարծիքը զոհաբերելը ամենացածր գինն էր: Փոխարէնը բացւում էր Անդրկովկասը ետ ստանալու եւ արեւելքի մահմեդական երկրների հետ Խորհրդային Ռուսաստանի նկատմամբ թշնամաբար տրամադրուած արեւմուտքի երկրների դէմ կռաւիցիայի հեռանկարը: Այնպէս որ Միկոյանի ներկայացրած ծրագիրն այն էր, ինչ Մոսկովան ուզում էր ստանալ՝ բարոյական արդարացում Սեւրում ի թիւս այլոց քննարկուող «Հայկական հարցի» շուրջ՝ հայկական հողերի միաւորումը եւ փախստական հայերի վերադարձը հայրենիք իմպերիալիստական, չովինիստական բնոյթ եւ մահմեդականների նկատմամբ կողոպտչական նպատակ ունի, եւ այն ծառայում է իմպերիալիստների կամակատար դաշնակցականների յանցագործ, հակադրող նպատակներին:

1920թ. գարնանը, Ադրբեջանի մուսաւաթականների հետ միասին Ելիզաւետպոլի՝ Ադրբեջանի կողմից վերահսկուող տարածքում օսմանեան բանակի կողմից հայերի կոտորածների աւարտին, Մուստաֆա Քեմալը նոյն օսմանեան բանակի եւ իշխանութեան ներկայացուցիչների հետ միասին յեղաշրջում կազմակերպելով՝ Խորհրդայնացրել էր Ադրբեջանը: Ապրիլի 28-ին Ադրբեջանը հաշտ ու խաղաղ յայտարարել է իր «Խորհրդային» դառնալու իրողութիւնը: 1920-ի Ապրիլի 28-ի վաղ առաւօտեան 11-րդ կարմիր բանակը հանգիստ, փաստացի առանց դիմադրութեան, գնացքների շարասիւնով մտաւ Բաքու: Բաքում գտնուող Քեմալի գործակալները հանգստացնում էին մարդկանց՝ «կարմիր բանակը գլխաւորում է թուրք Նաջիթ բեկը: Այդ բանակը բաղկացած է թուրքերից, այդ թւում՝ Պովոլժիէի թուրքերից: Այդ բանակն օգնութեան է գնում մահացու

վտանգաւոր թշնամիների դէմ պայքարող Անատոլիային: Այդ բանակին դիմադրելը հաւասարազօր է Թուրքիայի փրկութեանը խոչընդոտելուն: Դա դաւաճանութիւն է թիւրքական միասնութեանը եւ մահմեդական ընդհանրութեանը»⁸: Այլ կերպ ասած՝ բոլշեւիկները դէմ չէին Ադրբեջանի Խորհրդայնացումը որպէս «Թուրքիայի փրկութիւն», «թիւրքական միասնութեան եւ մահմեդական ընդհանրութեան» հասնելու միջոց մեկնաբանելու, առաւել եւս, որ Կարմիր Բանակն իսկապէս Ադրբեջանի տարածք էր մտել ոչ միայն Ադրբեջանի Խորհրդայնացումը հաստատելու, այլեւ Ադրբեջանի վրայով Հայաստան անցնելու եւ արեւմուտքից Նախիջեւան մտած թուրքական զօրաբանակներին օգնելու: Մուսաւաթական Ադրբեջանի Ազգային անվտանգութեան նախարար Նազի Կէյկուրունը յետագայում գրում է, թէ երբ «ռուսական Կարմիր Բանակը պիտի հիւսիսից Ադրբեջան մտնէր, դեռեւս գործող մուսաւաթական «իշխանութիւնները Ղուբայի գաւառապետին հրահանգել էին առնուազն մեկ կիլոմետր երկարութեամբ քանդել երկաթգիծը: Սակայն ստախոս Հաւիլ բէյը խաբում է Ադրբեջանի Պաշտպանութեան նախարարի տեղակալ գեներալ Շիրխինսկուն, թէ ռեւսերը քանդուած վիճակում Կարմիր Բանակը չի կարողանայ հասնել Անատոլիա եւ օգնել Աթաթիւրքին (այն ժամանակ Մուստաֆա Քեմալը դեռեւս «Աթաթիւրք» ազգանունը չէր կրում, բայց Նազի Կելկուրունը իր յիշողութիւնները գրել է շատ աւելի ուշ, հրատարակել 1964ին, երբ Մուստաֆա Քեմալին միայն Աթաթիւրք էին կոչում- ձ. և.): Շիրխինսկին կարգադրում է վերականգնել երկաթգիծը

8 Гафаров Васиф. Русско-турецкое сближение и независимость Азербайджана (1919-1921) [Գաֆարով Վասիֆ: Ռուս-թուրքական մերձեցումը եւ Ադրբեջանի անկախութիւնը (1919-1921)]- Журнал «Кавказ & Глобализация».- СА&СС Pres, 2010. Т. 4, Выпуск 1-2, էջ 246:

... եւ Ապրիլի 27-ին Կարմիր Բանակը ներխուժում է Բաքու»⁹ :

Սա այն քիչ դէպքերից էր, երբ Հալիլ բէյին յանիրաւի են «ստախոս» անուանել: Նա չէր խաբել, Ադրբեջան մտնող ռուսական Կարմիր Բանակը թուրք-ռուսական համաձայնեցումած գործողութիւններով իսկապէս պիտի Հայաստանի վրայով միանար Նախիջեւանում հաստատուած Քեազիմ Կարաբեքիրի գլխաւորած թուրքական բանակին: Այլ խնդիր է, որ նոյն համաձայնութեան շրջանակներում նոյն բանակն բռնագրաւում էր նաեւ Ադրբեջանը:

Մուստաֆա Քեմալն արեւ էր առաջին քայլը՝ խորհրդայնացրել էր Ադրբեջանը, եւ որպէս «Անտանտի դէմ պայքար» Կիլիկիա վերադարձած հայերի ջարդերը կազմակերպելուն զուգահեռ սպասում էր խորհրդային Ռուսաստանի խոստացած նիւթական օգնութեանը: 1920թ. Սեպտեմբերի սկզբին, երբ Մուստաֆա Քեմալի յայտարարած մայրաքաղաք Անկարայում խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Ն. Ուպմալան ստացաւ եւ հրդրումում Քեմալի զօրքերի հրամանատար Քեազիմ Կարաբեքիրին յանձնեց Ռուսաստանի խոստացած ոսկու առաջին քանակը՝ 200 կիլոգրամը¹⁰, Սեպտեմբերի 13-ին թուրքական զօրքերը Հայաստանի դէմ յարձակման անցան Օլթիի կողմից: Թուրքական գրոհը շատ սրնթաց էր, Սեպտեմբերի վերջին նրանք արդէն հատել էին Սարիղամիշ-Շահթախթի գիծը, որը խորհրդային Ռուսաստանի հետ նախնական պայմանաւորուած սահմանն էր, եւ շարժւում էին դէպի Կարս՝ ողջ ընթացքում կոտորելով խա-

ղաղ հայ բնակչութեանը: Սա բացայայտ սպառնալիք էր «բոլոր ճնշուածների պաշտպանի» բոլշեւիկների ինքնաներկայացմանը եւ Ռուսաստանի Արտաքին Գործերի ժողկոմ Գ. Ջիզերինը Հոկտեմբերի 5-ին տեղեկացնում է Կոմունիստական Կուսակցութեան Կենտրոնական Կոմիտէին (այսուհետեւ ԿԿ ԿԿ), որ բաւական չէ «մեր դաշնակից» քեմալականները վեր են ածւում զաւթիչների, դրան գումարւում է նաեւ Կովկասում թուրք փաշաների հակայեղափոխական գործողութիւնները¹¹: Հոկտեմբեր ամսուայ ընթացքում միմեանց են յաջորդում Ռուսաստանի տարբեր մակարդակի վարչարարների հեռագրերը, նամակները՝ ինչպէս զգուշացնել քեմալականներին, որ «նրանք վնասում են յեղափոխութեանը», ինչպէս կասեցնել նրանց զաւթումները, ինչպէս հասկացնել, որ դէպքերի այդպիսի զարգացումները կարող են առիթ տալ Անտանտի երկրներին միջամտել¹² եւլն, բայց որեւէ կերպ չեն կարողանում ազդել դէպքերի զարգացումներին: Մուստաֆա Քեմալն արդէն դուրս էր եկել խորհրդային Ռուսաստանի կախումաւթիւնից եւ յաճախ նոյնիսկ չէր պատասխանում իրեն ուղարկուած գրութիւններին:

Հոկտեմբերին Կարսի գրաւումից յետոյ Քեմալի բանակը Քեազիմ Կարաբեքիրի գլխաւորութեամբ արդէն շարժւում էր դէպի Ալեքսանդրապոլ՝ բազմահազար հայ փախստականներ «ուղարկելով» Կովկաս: Այդ պահից Մուստաֆա Քեմալի ծրագրերը փոխուել էին: խորհրդային Ռուսաստա-

9 Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları (1905-1920)*, İstanbul [Թիշոդուրիւններ Ադրբեջանի անկախութեան պատերազմի մասին, Ստամբուլ], 1964, էջ 40:

10 АВПР. ф. 04. г. 39. № 232. к. 52993. № 33-33р. պատճէն,- տե՛ս Геноцид армян: ответственность Турции, էջ 164:

11 АВПР. ф. 04. г. 39. № 232. к. 52987. № 40. պատճէն,- տե՛ս Геноцид армян: ответственность Турции, էջ 179-180:

12 РГАСПИ. ф. 85. г. 14. к. 18. № 1-1р; Այլն տեղում. ф. 64. г. 1. к. 21. № 179. պատճէն; АВПР. ф. 04. г. 39. № 232. к. 52993. № 24. պատճէն; РГАСПИ. ф. 85. г. 14. к. 15. № 5. վաւերացուած պատճէն,- տե՛ս Геноцид армян: ответственность Турции, էջ 188-191:

նի հետ բարեկամացած Քեմալը իր բարեկամից գաղտնի քննարկումներ էր սկսել Բրիտանիայի հետ, Կիլիկիայի հարցում համաձայնութեան էր եկել Ֆրանսիայի հետ եւ Ռուսաստանն զգուշ էր, որ Քեմալն աւելի ինքնավստահ է դարձել, ակնարկում է Խորհրդային Ռուսաստանի գաղափարական՝ բոլշևիզմի ճնշման լուծը Թուրքիայի նկատմամբ թօթափել, եւ Կովկասեան ճակատում նախնական համաձայնութիւնների շրջանակից դուրս է գալիս։ Սրան զուգահեռ ինքնավստահ եւ պահանջկոտ էին դառնում խորհրդայնացուած Ադրբեջանի բոլշևիկները։ Նրանք արդէն բացայայտ պահանջում էին արագօրէն Ադրբեջանին յանձնել հայկական Զանգեզուրն ու Ղարաբաղը։ Ոչ մի պատճառնք չկար այն մասին, իբր Ադրբեջանի խորհրդային իշխանութիւնները երազում են սոցիալիստական երկիր ունենալ։ Պարզ եւ հասկանալի էր, որ ադրբեջանական թուրքերը ուրախ էին Մուստաֆա Քեմալի յաջողութիւններով, եւ ի դէմս նրա սպասում էին իրենց ազատարարին։ Իսկ Քեմալն արդէն սպառնում էր, որ հէնց ինքը կարող է համաձայնութեան գալ Անտանտի երկրների, մասնաւորապէս Լոնդոնի հետ¹³, եւ Ռուսաստանն արդէն նրան պէտք է լինի որպէս դաշնակից։

Նոյեմբերի 7-ին Ստալինը Լենինին ու Խորհրդային Ռուսաստանի Արտաքին Գործերի Ժողկոմ Գ. Չիչերինին առաջարկում է յատուկ մարդ ուղարկել իրավիճակը հետախուզելու եւ թուրքական ապստամբ ազգայնական կառավարութեան ու ռազմական հրամանատարութեան հետ բանակցելու¹⁴, այդպիսի մանդատ տալ

Բուդու Մդիւանուն եւ որպէս ուղեկիցներ յանձնարարել Կորկմասովին ու Շահթախտինսկուն։

Մինչ Ռուսաստանում «իրավիճակը կը հասկանային», քեմալականների բանակը Անդրկովկասում շարունակում էր առաջանալ եւ Հայաստանից զատ ակնյայտօրէն կարող էր գործողութիւններ սկսել նաեւ Ադրբեջանում եւ Վրաստանում։ Նոյեմբերի 15-ին Ստալինը դիմում է ձեռնարկել արգելակելու Քեմալի բանակների մուտքն Ադրբեջան ու Վրաստան, իսկ «Հայաստանի հարցում մենք ուշացել ենք, նրան, հաւանաբար, Քեմալը կ'ուտի»¹⁵։ Նոյն օրը տեղեկացնում է, որ ինքը Թուրքիայում Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բուդու Մդիւանուն յանձնարարել է «չառաջադրել թուրքական բանակները նախկին սահմաններին վերադարձնելու հարցը...»¹⁶, իսկ Մդիւանուն յանձնարարականում Ստալինը նրան առաջադրել էր չգժտուել Քեմալի հետ եւ առհասարակ սահմանների հարց չառաջադրել¹⁷։ Մինչ թուրքերը պարտուած

լու եւ բոլշևիկների ու քեմալականների շահերի համընկման սահմանների մասին (7 Նոյեմբերի 1920 թ.)- տե՛ս *Геноцид армян: ответственность Турции*, էջ 224:

15 РГАСПИ. ф. 558. г. 1. қ. 1999. № 1. բնօրինակ. Ի.Ստալինի հետագիրը Վ.Լենինին քեմալականների Բաքու գալթելու հնարաւորութիւնից զրկելու նպատակով Թիֆլիսն ու Սուրամի անցումը գրաւելու անհրաժեշտութեան մասին (Բաքու, 15 Նոյեմբերի 1920 թ.)- տե՛ս *Геноцид армян: ответственность Турции*, էջ 235:

16 РГАСПИ. ф. 558. г. 1. қ. 5211. Վաւերացուած պատճեն: Ի.Ստալինի հետագիրը Վ.Լենինին և ՌիսիւՍՆ Արտաքին Գործերի Ժողկոմ Գ.Չիչերինին Հայաստանի նկատմամբ քաղաքականութեան եւ Վրաստանի, Ադրբեջանի, Դաղստանի քաղաքական իրավիճակի մասին (15 Նոյեմբերի 1920 թ.)- տե՛ս *Геноцид армян: ответственность Турции*, էջ 236:

17 РГАСПИ. ф. 558. г. 1. қ. 5579. № 1. պատճեն: Ի.Ստալինի եւ Ռիսիւ(Բ) Կովկասեան Բիւրոյի անդամ, Կովկասեան ճակատի Յեղափոխական ռազմական խորհրդի անդամ Գ.Օրջոնիկիձէի հետագիրը Անգորայում ՌիսիւՍՆ լիազօր ներկայացուցիչ Պ. Մդիւանուն քեմալականների հետ

13 РГАСПИ. ф. 558. г. 1. қ. 1987. № 1. բնօրինակ: Ձեռագիր.- տե՛ս *Геноцид армян: ответственность Турции*, էջ 216:

14 РГАСПИ. ф. 558. г. 1. қ. 1989. № 1. պատճեն: Ի.Ստալինի հետագիրը Վ.Լենինին եւ ՌիսիւՍՆ Արտաքին Գործերի Ժողկոմ Գ.Չիչերինին թուրքերի կողմից հանաձայնեցուած սահման անցնե-

Հայաստանի դաշնակցական կառավարութեան հետ պատերազմի ընթացքում փոխուած իրավիճակի թելադրանքով քննարկուած էին Հայաստանի նոր սահմանների հարցը խիստ ծանր պայմաններով, Թուրքիայում խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչը՝ Ստալինի թեկնածու Բ. Մդիւլանին թուրքերին ակնարկել էր, որ նոր սահմանի դէպքում իրենք կարող են չսահմանափակուել Արաքս գետով: Քեազիմ Կարաբեքիրը գրում է՝ «ընկեր Մդիւլանին ինձ ասաց՝ ինչու՞ էք դուք ապագայ սահմանը դիտարկում միայն մինչեւ Արաքս (Արփաչայ)»¹⁸: Քեազիմ Կարաբեքիրի հետ խիստ մտերմացած Մդիւլանու խնդրայարոյց պահուածքից զարմացած Հայաստանում խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բ. Լեզրանը նոյնիսկ բողոքել էր¹⁹ եւ տեղեկացրել, որ նա ամբողջովին Ք. Կարաբեքիրի ազդեցութեան տակ է²⁰: Նոյեմբերի 27-ին Գ. Չիչերինը պահանջել էր միջոցներ ձեռնարկել, որպէսզի Մդիւլանին վերջապէս ղեկուցի իրավիճակը²¹: Նոյեմբերի 28-ին Բ. Լեզրանը Չիչերինին տեղեկացնում է, որ հայ կոմունիստները թուրքերի բոլոր մարտերի ընթացքում օգնել են Ք. Կարաբեքիրին, իսկ Ալեքսանդրապոլի Յեղկոմը նոյնիսկ թուղցիկներ է բաժանել՝ կոչ անելով չդիմադրել դաշնակցականների ձեռքից հայ ժողովրդին ազատելու եւ բանուորական-գիւղացիական կառավարութիւն ստեղծելու առաքելութեամբ եկած թուրքական բանակին:

կոմպրոմիսներ փնտրելու առաջարկութեան մասին (1920 թ. Նոյեմբերի 15-ից ոչ ուշ)՝ տե՛ս Դեոյիմ արման: օտեմստեմնօստ Կուրսու, էջ 236-237:

18 Kezim Karabekir. *Istiklal Harbimiz. Cikaran: Tьrkiye Yayinevi. Istanbul, 1964. P. 952.* Յղումը ըստ Դեոյիմ արման: օտեմստեմնօստ Կուրսու, էջ 290:

19 Ռ. Գ. Յովհաննիսեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, հտ. 4, Եր., Տիգրան Մեծ, 2016, էջ 424:

20 Նոյն, էջ 430:

21 Նոյն, էջ 429:

Ռուսաստանը թոյլ չէր տալու թուրքերին լիովին ինքնուրոյն լուծել Հայաստանը խորհրդայնացնելու և Կովկասի սահմանների հարցը: Թուրքերի բզկտմանը յանձնուած Հայաստանում 1920թ. նոյեմբերի 29-ին Ռուսաստանն արագ յեղաշրջում է կազմակերպում եւ նոյեմբերի 30-ին Ստալինն անմիջապէս յայտարարում է, որ «դաշնակցական Հայաստանը պարտուել է, անկասկած, լինելով նրան Թուրքիայի դէմ գրգռող Անտանտի պրովոկացիաների զոհը, որը յետոյ Հայաստանը լքել է՝ թողնելով թուրքերի բզկտմանը: Հազիւ թէ կարելի է կասկածել, որ Հայաստանին խորհրդային Ռուսաստանի հետ միութիւնից զատ որեւէ այլ հնարաւորութիւն է մնացել»²²: Անշուշտ չէր մնացել:

Ռուս-թուրքական պայմանագրի նախապատրաստութիւնների դերակատարները

Չնայած բոլորին հասկանալի էր, որ խորհրդայնացուած Հայաստանին իսկապէս խորհրդային Ռուսաստանի հետ միութիւնից զատ որեւէ այլ հնարաւորութիւն չէր մնացել, նախապատրաստուող պայմանագիրը յետպատերազմական չէր, հաշտութեան պայմանագիր չէր, այն աւելի նման էր դաշինքի: Թուրքերն ամեն ինչ արեցին, որ խորհրդային Հայաստանը եւ նոյնիսկ հայերը չմասնակցեն ոչ պայմանագրի նախապատրաստման աշխատանքներին, ոչ պայմանագրի տեքստը քննարկող Մոսկուայի բանակցութեան: Որոշ դիմադրութիւնից յետոյ խորհրդային Ռուսաստանն ընդունեց նաեւ այդ պայմանը: Այդ շրջանում արդէն պարզ էր, որ Մ. Քեմալը չի պատրաստուում բոլշեւիկացնել Թուրքիան, միաժամանակ ամրանում է

22 И. Сталин. Положение на Кавказе. Беседа с сотрудником газеты «Правда»- Правда. № 269, 30 ноября 1920 г.,- Յղում է ըստ Դեոյիմ արման: օտեմստեմնօստ Կուրսու, էջ 276:

Կովկասում եւ յաղթողի կոչոյ գիրքերից սկսում է թելադրել պայմանագրի պայմանները: Այժմ Ռուսաստանի խնդիրն էր կասեցնել Կովկասում Քեմալի առաջնադատումը եւ միաժամանակ պայմանաւորուել թուրքիայի հետ յետագայ յարաբերութիւնների շուրջ: Դեկտեմբերի երեքին Գ. Չիչերինը յանձնարարում է Բ. Մդիլանուն «զսպել Հայաստանի նկատմամբ թուրքական ախորժակը»՝ կապելով դա Ռուսաստանի օգնութեան [խօսքը գնում է թուրքիային Ռուսաստանի օգնութեան մասին-Հ.Խ.] ծրագրերի հետ, եթէ պէտք է՝ սպառնալ օգնութեան դադարեցմամբ²³: Բ. Մդիլանին, սակայն, անկասկած այդ դերի ամենայաջող կատարողը չէր: Նոյն օրը նա պատասխանում է, որ թուրքերը չեն վստահելու հայ բոլշեւիկներին, մինչեւ նրանք չապացուցեն իրենց տարբերութիւնը դաշնակցականներից, բայց Ալեքսանդրապոլում նստած թուրքերից հայերի նկատմամբ որեւէ վտանգ չպէտք է սպասել²⁴: Մդիլանին, անշուշտ, կեղծում էր: Մինչ նախապատրաստուում էր Մոսկուայի յայտնի ռուս-թուրքական պայմանագիրը, ոչ մի օր «Ալեքսանդրապոլում նստած թուրքերի կողմից» Հայաստանի խաղաղ բնակչութեան նկատմամբ բռնութիւնները չեն նուազել, եւ Մդիլանին դրանց հիւսալի տեղեակ էր: Դատելով այն բանից, որ Բ. Մդիլանին փաստօրէն ինքնուրոյն բանակցութիւններ էր սկսել թուրքերի հետ

եւ նոյնիսկ իր անմիջական ղեկավար Գ. Չիչերինին տեղեակ չէր պահում դրա մասին (գուցէ Ստալինի յանձնարարութեամբ կամ նրա հետ համագործակցելով), կարելի է կասկածել նրա անկեղծութեանը²⁵:

Ռուսների համար թուրքերի հետ բանակցութիւնների դժուարացումը եւ թուրքերի կոչտացումը փոխհատուցւում էր Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնների հնազանդութեամբ: Կոչտ, ընդդիմադիր դաշնակցականներին փոխարինած հայ բոլշեւիկները որեւէ դժուարութիւն չէին յարուցում Ռուսաստանին յարմար տարբերակներ ընտրելու: Մոսկուայի խորհրդաժողովի նախապատրաստման ողջ ընթացքում Հայաստանում ամրացուած թուրքական զօրքերը կողոպտում էին Հայաստանը, կոտորում խաղաղ բնակչութեանը եւ գերի տանում տղամարդանց՝ որեւէ դիմադրութեան չհանդիպելով ոչ Հայաստանի Յեղկոմի, ոչ նրանց կուսակից Ռուսաստանի կողմից, բացի դէպքերի ընթացքին բոլորովին չազդող գրագրութիւնը: Ռուսական Կարմիր բանակին հրահանգուած էր չանցնել թուրքերի կողմից գրաւուած տարածքները²⁶, եւ թուրքերին ոչինչ չէր խանգարում բռնութիւնները շարունակել: Ռուսաստանի Արտաքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսար Գ. Չիչերինը Դեկտեմբերի 9-

23 АВПР. ф. 04. г. 51. л. 321а. к. 54873а. л. 1. պատճէն; г. 39. л. 322. к. 53001. л. 6. պատճէն,- Геноцид армян: ответственность Турции, էջ 295:

24 РГАСПИ. ф. 85. г. 3с. к. 7. л. 1. Հեռագրաժապաւէն: Հանրապետութեան ռազմական ուժերի գլխաւոր հրամանատար Ս.Կամենեի եւ Ռ.Կ(ր)Կ Կովկասեան Բիւրոյի անդամ, Կովկասեան ճակատի Յեղափոխական ռազմական խորհրդի անդամ Գ. Օրջոնիկիձէի հեռագիրը թուրքերի վերակողմնորոշումների կապակցութեամբ հրանց գէնք տալը կասեցնելու մասին (3 Դեկտեմբերի 1920թ.)- Геноцид армян: ответственность Турции, էջ 297:

25 АВПР. ф. 04. г. 39. л. 322. к. 52993. л. 35-35 շրջ. Պատճէն. Անգորայում ՌԽՖՍՀ-ի լիազօր ներկայացուցչութեան 1-ին քարտուղար Ն.Ուպմալայի հեռագիրը ՌԽՖՍՀ-ի Արտաքին Գործերի Ժողովոյ տեղակալին թուրքերի հետ Միդիանու ինքնուրոյն բանակցութիւնների մասին (8 Դեկտեմբերի 1920թ.)- տե՛ս Геноцид армян: ответственность Турции, էջ 310:

26 РГАСПИ. ф. 85. г. 14. к. 50. л. 3-3 շրջ. Վաւերացուած պատճէն. 11-րդ Կարմիր Բանակի Հրամանատարութեան հեռագիրը զօրախմբի հրամանատար Վելիկանովին եւ Ռ.Կ(ր)Կ Կովկասեան Բիւրոյի անդամ, Կովկասեան ճակատի Յեղափոխական ռազմական խորհրդի անդամ Գ. Օրջոնիկիձէին՝ Հայաստանում թուրքական բանակի գտնուելու վայրի սահմանագիծը պահպանելու մասին- տե՛ս Геноцид армян: ответственность Турции, էջ 315:

ին հեռագրում է Ս. Օրջոնիկիձէին, տեղեկացնելով Հայաստանի ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանի հաղորդմանն այն մասին, որ «Թուրքերը կողոպտում են Հայաստանը, մթերքների պահեստները նոյնիսկ մանկատներից, տանում են գիւղացիների անասունները, երկիրը դատարկում են... ձեր ձեռքին ճնշման զէնք կայ, փորձէք այդ կողոպուտը դադարեցնել: Նոյն հրահանգը տուէք Մոսկվայում»²⁷: Սրան հետևում է Դեկտեմբերի 14-ի Թուրքիայի բողոքն այն մասին, որ իրենց տեղեկություններով Մոսկվայում մտադիր է Հայաստանի թուրքաբնակ տարածքները Հայաստանին թողնել: «Այդ դէպքում նրանց լիակատար ոչնչացում է սպառնում», - յայտարարում է Թուրքիայի Արտաքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսար Ահմեդ Մուխտարը²⁸: Բոլոր գրություններում շրջանցում էր «բուլշեիկ» թուրքերի կողմից հայերի առկայ, իրական կոտորածների փաստը: Տրամաբանությունն այնպիսին է, որ թուրքերը շտապում էին աւելի ու աւելի շատ տարածքներում կոտորածներով նուազագույնի հասցնել հայերի թիւը, հասկանալով, որ բուլշեիկեան տրամաբանությունը համաձայնել էր, որ «հայերի հարցն» առհասարակ վերանում է այն տարածքներում, որտեղ կոտորածներով վերանում է հայ ժողովուրդը, եւ այդ տարածքների նկատմամբ հայերի յաւակնու-

թիւները դրանցում ապրել շարունակող մահմեդականների առկայութեան պարագայում կարելի է մեկնաբանել իմպերիալիստական-զաւթողական-չովինիստական: Ծիշտ այնպէս, ինչպէս ներկայացրել էր Ա. Միկոյեանը: Իրավիճակի այս ընթացքին աւելանում է նաեւ Թուրքիայի անվստահութիւնը Խորհրդային Ռուսաստանի նկատմամբ: Նրանք, իհարկէ, հասկանում էին, որ Հայաստանի Խորհրդայնացմամբ Ռուսաստանը սեպ է սարքել իրենց եւ Ադրբեջանի թուրքերին բաժանելու եւ իրենց Կովկասի մոսկովմաններից հեռացնելու նպատակով, եւ, ինչպէս գրում է Հայաստանում Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանը, «Խորհրդային Հայաստանի, հայ կոմունիստների եւ այլն մասին թուրքերի բարձրաձայնած անվստահութիւնը չնայած արտայայտում է հայերի նկատմամբ թուրքերի աւանդական գաղափարախօսութիւնը, բայց դա քողածածկում է նրանց անվստահութիւնը Կովկասում Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքականութեան նկատմամբ»²⁹: Եղբայրացող կողմերից ոչ մեկը միւսին չէր վստահում, եւ երկուսն էլ իրենց անվստահութիւնը եւ իրական նպատակները միմեանցից թաքցնում էին՝ օգտագործելով հայերի թեման:

Հայ բուլշեիկներին, իհարկէ, հետաքրքրում էր Հայաստանի ճակատագրի վերաբերեալ Մոսկուայի իրենց կուսակիցների եւ փաստացի ղեկավարների դիրքորոշումը: 1920թ. Դեկտեմբերի 26-ին Հայաստանի Յեղկոմի անդամ Ասքանազ Մուսաեանը տեղեկացնում է Հայաստանի Արտաքին Գործերի Ժողովում Ալեքսանդր

27 РГАСПИ. ф. 85. г. 14. к. 49. л. 16-16р. պատճէն. ՌԽՖՍՀ Արտաքին Գործերի Ժողովում Գ. Չիչերինի հետագիրը ՌԿ(Բ)Կ Կովկասեան Բիւրոյի անդամ, Կովկասեան ճակատի Յեղափոխական ռազմական խորհրդի անդամ Գ. Օրջոնիկիձէին թուրքերի կողմից Խորհրդային Հայաստանը կողոպտելու մասին (9 Դեկտեմբերի 1920 թ.)- տե՛ս Геноцид армян: ответственность Турции, էջ 316-317:

28 РГАСПИ. ф. 85. г. 15. к. 25. л. 2-6. բնօրինակ: Վրաստանում ՌԽՖՍՀ-ի Լիազօր անդամացուցիչ Ա. Օւլեյնովի ռադիոգիրը ՌԽՖՍՀ Արտաքին Գործերի Ժողովում Գ. Չիչերինին ԹԱՄԺ-ի (Թուրքական Ազգային Մեծ Ժողով) անատանումների մասին (14 Դեկտեմբերի 1920 թ.)- տե՛ս Геноцид армян: ответственность Турции, էջ 320-321:

29 РГАСПИ. ф. 5. г. 1. к. 2127. л. 2-6. Պատճէն: Հայաստանում ՌԽՖՍՀ-ի Լիազօր անդամացուցիչ Բ. Լեգրանի ամսակը ՌԽՖՍՀ Արտաքին Գործերի Ժողովում Գ. Չիչերինին Հայաստանում թուրքերի հետ համատեղ իրականացուած խորհրդային լեղաշրջման մասին (22 Դեկտեմբերի 1920թ.)- տե՛ս Геноцид армян: ответственность Турции, էջ 327-329:

Բեկզադեանին. «մենք այցելել ենք Լենինին, Տրոցկուն, Ջիզերինին եւ Կարախանին... Լենինը համաձայն էր Անկարայի կառավարութեան՝ կոմունիզմի դէմ դուրս եկող սոցիալական էութեան մեր գնահատականին, բայց ...ասաց, որ Ռուսաստանը չի կարող եւ չի ուզում կռուել [Թուրքերի դէմ], յատկապէս Կարսի պատճառով, որը նրա կարծիքով Թուրքական քաղաք է: [Լենինն ասում է], որ «մենք ժամանակաւորապէս զոհաբերում ենք հայ աշխատատիրութեան շահերը համաշխարհային լեղափոխութեան շահերին [ընդգծումն իմն է — Հ.Խ.]... Մենք չենք պատրաստուում Հայաստանի համար կռուել որեւէ մեկի դէմ, յատկապէս՝ Քեմալի»: ...Տրոցկին պնդում է, որ բոլոր դաշնակցական սպաներն ուղարկուեն Ռուսաստան, եւ նրանց փոխարինեն ռուսները: ...Ջիզերինը մեզ չընդունեց, ուղարկեց Կարախանի մօտ»: Վերջինս էլ, յղում անելով Քեմալի Կարաբեքիրի անկոտրում կամքին ու հեղինակութեանը, յայտնել էր, որ Թուրքերի կողմից գրաւուած Կարսի ու Նախիջևանի հարցով անհնար է զիջումների հասնել Թուրքերի հետ³⁰: Խորհրդային Ռուսաստանի Արտաքին գործերը վարողների մօտ Քեմալի Կարաբեքիրի «անկոտրում կամքի ու հեղինակութեան» մասին տեղեկատուել Բ. Մ. զիւլանին էր, որն ինքն էր մասամբ ձեւաւորում եւ ուղղորդում այդ «կամքը», մեծ հաւանականութեամբ՝ Ստալինի հետ համաձայնեցութեամբ: Այն, ըստ էութեան, հաւասարուել էր զիւլանագիտական ողջ աշխատակազմի փորձագիտական գնահատականի: Դեկտեմբերի վերջին արդէն պարզ

էր, որ Կարսը պէտք է Թուրքերին յանձնուի եւ Անտանտի երկրներից Թուրքիան ազատագրելու եւ Հայաստանի կէսը գրաւելու գործում քեմալականներին Խորհրդային Ռուսաստանի անգնահատելի օգնութիւնը բախուել էր «Քեմալի Կարաբեքիրի անկոտրում կամքին ու հեղինակութեանը»: Բոլոր քննարկումներում կարմիր թելի նման անցնում էր «Թուրքերին չնեղացնելու», «Թուրքերին չգրգռելու» թեման, որի միակ հնարաւորութիւնը ռուսները տեսնում էին Թուրքական պահանջների կատարման մէջ: Յունուար-Փետրուար ամիսներին Շիրակում Թուրքերը տղամարդկանց քշում էին Թուրքիա՝ հարկադիր աշխատանքների, գիւղերում շարունակում էին կանանց ու երեխաների կոտորածները³¹, իսկ ռուս եւ հայ բոլշեւիկեան կառավարութիւնները չէին կարողանում խնդիրը կարգաւորել իրենց կուսակից Թուրք բոլշեւիկների հետ: 1921թ. Յունուարին Հայաստանում Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բ. Լեզրանի հեռագիրը Գ. Ջիզերինին այն մասին, որ Թուրքերը մտադիր չեն հեռանալ Ալեքսանդրապոլից, եւ ինքը չգիտի իր անելիքը³², անպատասխան

30 Հայաստանի Յեղկոմի անդամներ Ա. Մոսաւեանի եւ Գ. Աթարբեկովի հետ հայկական հարցի մասին Վ. Լենինի, Ի. Ստալինի եւ խորհրդային այլ ղեկավարների դիրքորոշման մասին Հայկական ԽՍՀ Արտաքին գործերի Ժողկոմ Ա. Բեկզադեանի հեռախոսային խօսակցութեան տրանսկրիպտը (26 Դեկտեմբերի 1920թ.) - տե՛ս *Геноцид армян: ответственность Турции*, էջ 336-338):

1921 թ. ապրիլի 28-ին Ամերիկեան կոմիտէի ներկայացուցիչը Ջաջուրի լեռնանցքի մօտ յայտնաբերել էր յունուար-փետրուար ամիսներին սպանուածների 1.200-1.500 դիակ. «...հայերի այս խմբին կոտորել են երեք-չորս ամիս առաջ [1921ի յունուար-փետրուարին] [...] մեծ մասը սպանուել է սուիցներով կամ այլ տեսակի սատր գէնքով, ինչը հաստատուում է բազմաթիւ բնորոշ վերքերով՝ կտրուած կրծքեր, յղի կանանց պատուած փորեր... տղամարդկանց դիակ բացարձակ չկայ, արական սեռի զոհերից ամենատարիքովը 14 (?! - Հ.Խ.) տարեկան էր... Մեզ տեղեկացրին, որ բուն լեռնանցքում շատ դիակներ կան, սակայն անբարենպաստ եղանակային պատճառներով մենք չկարողացանք այնտեղ հասնել»,- *Великая Октябрьская Социалистическая революция и победа Советской власти в Армении (Сборник документов)*. (под. ред. А. Н. Мнацаканяна, А. М. Акопяна, Г. М. Даллакяна). Ереван, Айпетрат, 1957, էջ 557-558:

32 ԲԴԱՍՊԻ. ֆ. 64. ց. 1. վ. 21. թ. 282. պատճեն. Հայաստանում ՌԽՖՍՀ Լիազոր ներկայացուցիչ

է մնում: Թուրքերը շարունակում են հայերի կոտորածները Հայաստանի տարածքում, իսկ Դեկտեմբերի 19-ին Թուրքիայի Արտաքին գործերի ժողկոմ Ահմեդ Մուխտարը, կրկնելով Դեկտեմբերի 14-ի բողոքը, հեռագրով Գ. Ջիզերինին «զգուշացնում է», որ «Թուրքերով բնակեցված տարածքները Հայաստանին վերադարձնելու դէպքում նրանց լիակատար ոչնչացում է սպառնում»³³: 1921թ. Յունուարի 5-ի [ուղարկված Դեկտեմբերի 26-ին-Հ.Խ.] Բեքիր Սամիրի՝ Գ. Ջիզերինին ուղարկված հեռագրում յայտարարվում է, որ «հայերի բողոքները որեւէ հիմք չունեն եւ մեր զորքերը հետեւում են միայն պայմանագրի յօդվածների [խօսքը հայ թուրքական Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի մասին է-Հ.Խ.] կատարմանը»³⁴: Հայերի ջարդերի մասին բողոքների անիմաստութիւնը յայտարարող Թուրքերը հայերի կոտորածները եւ կողոպուտը շարունակում են: Ս. Օրջոնիկիձէին ուղարկված հեռագրում 1921թ. Յունուարի 13-ին Գ. Ջիզերինը ընդամենը ասում է, որ «հարկաւոր է Թուրքերին ցոյց տալ, որ իրենց կողմից սննդամթերքը տանելը յղի է ծանր հետեւանքներով: Նրանք խոր վնաս են հասցնում խորհրդային կարգերին: Դա որոշակիօրէն հակայեղափոխա-

կան ակտ է, Նուրի փաշայի հազար ինը հարիւր տասնութ թուականի հին, հակախորհրդային քաղաքականութեան վերականգնում: Թուրքերին հաղորդուե՞լ է, որ մենք պնդում ենք Ալեքսանդրապոլի ազատումը»³⁵, իսկ Յունուարի 18-ի հեռագրում «Թուրքերը ոչ միայն չեն օգնում եղբայր խորհրդային երկրին, այլեւ շրջափակում են այն, կողոպտում են, սովի են մատնում»³⁶: Մինչ բոլշեւիկները միմեանց բողոքում էին Հայաստանում Թուրքերի անօրինութիւնների մասին, Թուրքերը շարունակում էին բռնութիւնները, իսկ եղբայրացող երկու երկրների՝ Թուրքիայի եւ Ռուսաստանի պաշտօնական գրագրութեան մէջ յամառօրէն շարունակում էր շրջանցուել Թուրքերի կողմից հայերի անցեալ եւ ընթացող կոտորածների ու կողոպուտների յիշատակումը³⁷, Թուրքերը պարբերաբար յիշեցնում էին «Թուրքերին սպառնացող վտանգի մասին», եւ միայն 1921թ. Յունուարի 18-ին ու 21-ին Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը

Բ.Լեգրանի հետագիրը ՌԽՖՍՀ Արտաքին Գործերի Ժողկոմ Գ.Ջիզերինին // Геноцид армян: ответственность Турции, էջ 340:

33 РГАСПИ. ф. 5. г. 1. к. 2203.թթ. 27-28. պատճեն. վրաստանում ՌԽՖՍՀ-ի լիազօր ներկայացուցչի ռադիոգիրը ՌԽՖՍՀ Արտաքին Գործերի Ժողկոմ Գ.Ջիզերինին հապկական հարցում Անգորայի կառավարութեանը ՌԽՖՍՀ-ի դիրքորոշումը ճշտելու խնդրանքով (19 Դեկտեմբերի 1920թ.)- Геноцид армян: ответственность Турции, էջ 326:

34 АВПР. ф. 132. г. 4. Թղթապանակ 4. գ. 3. թ. 1. պատճեն. ԹԱՄԺ-ի Արտաքին Գործերի Ժողկոմ Բեքիր Սամիրի հետագիրը ՌԽՖՍՀ Արտաքին Գործերի Ժողկոմ Գ.Ջիզերինին Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը Խորհրդային Հայաստանի օգտին վերանայելու մերժման մասին (5 Յունուարի 1921թ.)- տե՛ս Геноцид армян: ответственность Турции, էջ 345:

35 РГАСПИ. ф. 85. г. С/Турция. к. 18. թթ. 1-2. ՌԽՖՍՀ Արտաքին Գործերի Ժողկոմ Գ. Ջիզերինի հետագիրը ՌԿ(Բ)Կ Կովկասեան Բիւրոյի անդամ, Կովկասեան ճակատի Յեղափոխական ռազմական խորհրդի անդամ Գ. Օրջոնիկիձէին քննալականների վարքը Նուրի փաշայի քաղաքականութեան վերականգնման գնահատականով- տե՛ս Геноцид армян: ответственность Турции, էջ 349:

36 ՌԽՖՍՀ Արտաքին Գործերի Ժողկոմ Գ. Ջիզերինի հետագիրը ՌԿ(Բ)Կ Կովկասեան Բիւրոյի անդամ, Կովկասեան ճակատի Յեղափոխական ռազմական խորհրդի անդամ Գ. Օրջոնիկիձէին բոլոր տարածքային հարցերը Մոսկուայում լուծելու մասին (18 Յունուարի 1921թ.) (18 հունվարի 1921թ.)- տե՛ս Геноцид армян: ответственность Турции, էջ 353:

37 АВПР. ф. 04. г. 39. թղթ. 232. գ. 53001. թ. 12. պատճեն, Փաստաթուղթ № 1026 (Ջիզերինի նամակը Ահմեդ Մուխտարին): АВПР. ф. 132. г. 4. թղթ. 4. գ. 3. թ. 1. Պատճեն. Փաստաթուղթ № 1031 (Բեքիր Սամիրի ազդը Ջիզերինին): АВПР. ф. 132. г. 4. թղթ. 4. գ. 3. թ. 1. Պատճեն, փաստաթուղթ № 1034 (Բեքիր Սամիրի հետագիրը Ջիզերինին)- տե՛ս Геноцид армян: ответственность Турции, էջ 339, էջ 342, էջ 345 և այլն:

Թուրքիայի եւ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարութիւններին բողոքի ազդէ յղում Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի բռնագրաւուած տարածքներում թուրքական բանակի կողմից իրականացուող զանգուածային բռնութիւնների, կոտորածների, կողոպուտի վերաբերեալ, ընդհուպ մինչեւ Ալեքսանդրապոլի մարդկանց դուրս գալն արգելելը, հայերին Թուրքիա՝ հարկադիր աշխատանքի քշելու պարտադրանքը Յեղկոմին, զէնքի պահանջը Յեղկոմից եւ այլն³⁸։ Դրանից երկու օր յետոյ, 1921թ. Յունուարի 23-ին, Թուրքիայում իտալական առաքելութեան անդամ Բոդրերոյի այն հարցին, թէ որոնք են քեմալական Թուրքիայի մտադրութիւնները Հայաստանի վերաբերեալ, թուրքական կողմից Մոսկուայի բանակցութեան պատուիրակ Ալի Ֆուադ Ջեքեսոյը պատասխանում է, թէ դա կախուած է նրանից, թէ ում հետ է Թուրքիան քննարկում Հայաստանի ճակատագիրը՝ Ռուսաստանի³⁹, թէ Անտանտի։ Անտանտի հետ համաձայնութեան գալու դէպքում իրենք պատրաստուած են Հայաստանը բաժանել ազդեցութեան գօտիների Թուրքիայի եւ Ռուսաստանի միջեւ 1914թ. սահմաններով եւ իրենց չի հետաքրքրում, թէ ինչ կը լինի ռուսական

մասի Հայաստանի հետ։ Իսկ Ռուսաստանի հետ համաձայնութեան գալու դէպքում «մենք կը զիջենք Հայաստանի մի մասը՝ Աջարիայի, Ախալցխի եւ Կարսի մարզերի փոխարէն»³⁹։ Պարզ է, թէ ով էր Հայաստանը յանձնել թուրքերի բզկտմանը։ Վերջ ի վերջոյ նոյնիսկ այն պայմաններում, երբ Հայաստանը Խորհրդայնացել էր, Հայաստանի համար աւելի շահեկան էր Թուրքիա-Անտանտ համաձայնութեան տարբերակը, քան Թուրքիա-Ռուսաստան համաձայնութիւնը։ Բայց Խորհրդայնացուած Հայաստանն ընտրութիւն չունէր, իսկ Խորհրդային Ռուսաստանը շարունակում էր սիրալիր լսել «հայերի կողմից թուրքերին սպառնացող վտանգի» մասին թուրքական հաւաստիացումները։

Գ. Չիչերինի Յունուարի 19-ի հեռագիրը Ս. Օրջոնիկիձէին վկայում է, որ Յունուարի 19-ին Գ. Չիչերինը դեռեւս կարծում էր, որ Արեւմտահայաստանի մի մասը հայերին թողնելու թուրքերի հետ համաձայնեցուած նախնական ծրագիրն ուժի մէջ է, եւ քննարկում է հայ եւ թուրք բնակչութեան փոխանակման եւ էթնիկապէս համասեռ բնակչութեան տարածքներ ստեղծելու խնդիրը։ Գ. Չիչերինը գրում է. «...բոլոր թուրքերը, ում հետ ես խօսել եմ, համամիտ են եղել բնակչութեան տեղափոխութեան եւ ազգային տարածքներ ստեղծելու գաղափարին։ Դա համապատասխանում է նրանց շահերին, քանի որ ազգային փոքրամասնութիւնների ցրուածութիւնը նրանց քայքայում է։ Թուրքահայաստանից դուրս մղուած հայերը պէտք է հայրենադարձուեն, եւ նրանց վերադարձի ժամանակ նպատակայարմար է բնակ-

38 Armenia. Political and Ethnic Boundaries. 1878—1948. Anita L.P. Burdett(ed.) Archive Editions, 1998. P. 824, - Խորհրդային Հայաստանի Արտաքին Յարաբերությունների Ժողկոմի նոտան ԹԱՄԺ-ի կառավարութեանը Կարսի և Ալեքսանդրապոլի բռնագրաւուած տարածքներում թուրքական բանակների զանգուածային բռնությունների և սպանությունների դէմ (18 յունուարի 1921թ.)։ РГАСПИ. ф. 85. г. 14. к. 105. лл. 1-2р. Խորհրդային Հայաստանի Արտաքին Յարաբերությունների Ժողկոմ Ա. Բէկզադեանի ազդը ԹԱՄԺ-ի եւ ՌԽՖՍՀ Արտաքին Յարաբերությունների Ժողկոմներին (պատճէն՝ Տէր-Գաբրիէլեանին, Հոսէյնովին, Աթաբեգեանին, Օրջոնիկիձէին) քեմալականների կողմից բռնագրաւուած Կարսի և Ալեքսանդրապոլի տարածքներում հայերի զանգուածային սպանությունների դէմ (19 Յունուարի 1921թ.) - տե՛ս *Геноцид армян: ответственность Турции*, էջ 352, 354։

39 АВПР. ф. 132. г. 4. лл. 5. к. 8. лл. 56-56р. բնօրինակ։ Քեմալական դիւանագէտ Ալի Ֆուադի հետ Թուրքիայում իտալական առաքելութեան ներկայացուցիչ Բոդրերոյի գրույցը Հայկական հարցի նկատմամբ ԹԱՄԺ-ի մօտեցման մասին (23 Յունուարի 1921թ.) - տե՛ս *Геноцид армян: ответственность Турции*, էջ 359։

չուլթեան փոխանակմամբ նրանց յատկացնել ամբողջական տարածք... գարնանն ու ամռանը բոլոր թուրքերը հաւանութիւն էին տալիս դրան եւ նոյնիսկ Բեքիր Սամին էր սահմանների ճշգրտման բանաձեւը ընդունում...»⁴⁰: «Հայկական տարածքների» խնդիրը, սակայն, կանխորոշուած էր ոչ միայն հայ-թուրքական պատերազմում թուրքական յաղթանակներով, այլեւ հարցի լուծման Ստալինի մօտեցմամբ, ով թուրքիայում Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բ. Մդիւհանով միջոցով թուրքերին տեղեկացրել էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանը չի պնդելու հայկական տարածքների վերադարձը հայերին⁴¹, իսկ փետրուարի 12-ին Լենինին, Ստալինին, Ջիզերինին ուղղուած Օրջոնիկիձէի հեռագրի վրայ նշում էր արել. «ես միայն երեկ իմացայ, որ Ջիզերինն իսկապէս թուրքերին ուղարկել է յիմար (եւ գրգռիչ) պահանջ Վանը, Մուշը եւ Բիթլիսը (ահռելի գերակշռութեամբ թուրքերով բնակեցուած թուրքական նահանգներ) հայերի օգտին մաքրելու մասին [Ստալինն, անշուշտ, լաւ գիտէր ոչ միայն այդ տարածքների հայկական լինելը, այլեւ՝ որ Վանում, Մուշում, Բիթլիսում թուրքերի թիւը նուազագոյն է, եւ որ այնտեղ Հայոց ցեղասպանութիւնից յետոյ գերակշռող բնակչութիւնը քրդական է-Հ.Խ.]։ Այդ հայկական-իմպերիալիստական

պահանջը չի կարող մեր պահանջը լինել։ Պէտք է արգելել Ջիզերինին թուրքերին ազդե յղել ազգայնական տրամադրութիւններով հայերի թելադրանքով»⁴²։ Թուրքերը շարունակում էին իւրովի լուծել «հայերով բնակեցուած ամբողջական տարածքների» խնդիրը՝ պարզապէս կոտորում էին հայերին եւ «հայերով բնակեցուած» տարածքները դառնում էին «ամբողջապէս մահմեդական տարածքներ»։ Դրանց մահմեդական բնակչութեան էթնիկական ինքնութեան հարցին այդ տարիներին շատ անորոշ էր յղում արւում։

Հայաստանի կողոպուտի ու հայերի կոտորածների խնդիրը երբեք չքննարկուեց մոսկովեան բանակցութեան նախապատրաստման ընթացքում, իսկ մարտի սկզբին խնդիրները քննարկւում էին արդէն թուրքերի փաստացի ձեռքբերումների համատեքստում, այդ թւում՝ «հայկական հարցի» վերաբերեալ Ստալինի դիրքորոշման օգտագործմամբ⁴³։

Պայմանագիրը ստորագրելու բանակցութիւններից օրեր առաջ, 1921 թ. մարտի 4-ին, Ռուսաստանի բոլշեւիկների ջանքերով ստեղծուած Արեւելքի մահմեդական

40 ՌԽՖՍՀ Արտաքին Գործերի Ժողովոյ Գ.Ջիզերինիի հեռագիրը ՌԿ(Բ)Կ Կովկասեան Բիւրոյի անդամ, Կովկասեան ճակատի Յեղափոխական ռազմական խորհրդի անդամ Գ.Օրջոնիկիձէին հալ փախստականներին Թուրքահայաստան վերադարձնելու, այնտեղ խորհրդային Հայաստանին սահմանակից տարածք յատկացնելու մասին (19 Յունուար 1921թ.)- տե՛ս Դեոցիւմ արման: ответственность Турции, էջ 356:

41 Ali Fuat Cebesoy. Moskova Hatiralan (21/11/1920-2/6/1922). «Vatan» Neriyati. Istanbul, 1955. Vol. II. P. 117-119. ԹԱՄԺ-ի պատուիրական անդամ Ալի Ֆուատ Ջեքետյը Մոսկուի հաւակառակական առաքելութեան եւ Հայկական հարցի մասին Գ. Օրջոնիկիձէի եւ Ստալինի դիրքորոշման վերաբերեալ,- տե՛ս Դեոցիւմ արման: ответственность Турции, էջ 358:

42 РГАСПИ. Ф. 558. г. 1. к. 5214. №№. 1-2. բնօրինակ, ձեռագիր, ց. 11. գ. 338. №№. 4-4բ. վաւերացուած պատճէն. ՌԲԿ(Բ)-ի Կովկասեան բիւրոյի անդամ եւ ՌԽՍ Կովկասեան ճակատի անդամ Գ. Օրջոնիկիձէի գաղտնագիր նամակը Լէնինին եւ Ի. Ստալինի յանդամը - տե՛ս Դեոցիւմ արման: ответственность Турции, էջ 373:

43 Ali Fuat Cebesoy. Moskova Hatiralan (21/11/1920-2/6/1922). «Vatan» Nesriyati. Istanbul, 1955. Vol. II. P. 148. Մոսկուայի խորհրդածողովի թուրքական պատուիրական անդամ, ԹԱՄԺ-ի կառավարութեան անդամ Ալի Ֆուատ Ջեքետյը Ի. Ստալինի հովանաւորութեամբ Արտաքին Գործերի Ժողովոյ խորհի դէմ ուղղակի շանտաժի օգտագործման մասին,- տե՛ս Դեոցիւմ արման: ответственность Турции, էջ 393; Kâzım Karabekir. İstiklâl Harbimiz. P. 897, 898. Մոսկուայի խորհրդածողովի թուրքական պատուիրական անդամի նամակը Մոսկուայից գեներալ Քեազիմ Կարաբեքիրին,- տե՛ս Դեոցիւմ արման: ответственность Турции, էջ 393-394:

ժողովուրդների քարոզչութեան եւ գործողութիւնների խորհրդի անդամ, Խորհրդային Ռուսաստանի «ՌԽՖՍՀ ռազմական գործերի ժողովմատի լրատու» («Известия Наркома по военным делам РСФСР») թերթի խմբագիր եւ «խորհուրդների համառուսական կենտրոնական գործադիր կոմիտէի լրատու» («Известия ВЦИК Советов») թերթի ռազմական գծով փոխտնօրէն Ա. Սկաչկոն հրատարակում է «Արեւելքի եւ նացիոնալիզմի հարցերին» նուիրուած յօդուած: Այն, ըստ էութեան, «հայ աշխատաւորութեան շահերը համաշխարհային յեղափոխութեան շահերին զոհաբերելու» լենինեան վճռի ընդարձակ բացատրականն էր, որով հայերին բացատրուում էր, որ երեք ամիս առաջ խորհրդայնացուած Հայաստանը պէտք է ըմբռնումով մօտենայ իր նացիոնալիզմից հրաժարուելու Անկարայի կառավարութեան դժկամութեանը, հայերը պէ՛տք է գիտակցեն համաշխարհային սոցիալիզմի հանդէպ իրենց առաքելութիւնը, պէ՛տք է իրենց տարածքներն ու նոյնիսկ իրենք իրենց զոհաբերեն յեղափոխութեան զարգացման շահերին, ապացուցեն Անկարայի կառավարութեանը, որ դաշնակցական Հայաստանը մեռած է, իսկ Խորհրդային Հայաստանը միանգամայն յուսալի եղբայր է Թուրքիայի համար: Սկաչկոն հայերին խորհուրդ է տալիս յիշել, որ իրենք իմպերիալիստական զաւթողական ակտ են կատարել պատմականօրէն իրենց պատկանող Կարսն ու Արդահանը Թուրքերից ետ գրաւելիս, քանի որ Թուրքերին մինչ այդ յաջողուել էր կոտորել այդ տարածքների հայերին եւ հիմա արդէն այնտեղի բնակչութեան մեծ մասը մահմեդականներ են⁴⁴: Սա,

իհարկէ, շատ է յիշեցնում Թուրքերի վստահութիւնը շահելու մասին Միկոյեանի կազմած ծրագիրը: Յօդուածը հրատարակուել էր ճիշտ այն ժամանակ, երբ արդէն խորհրդայնացած Հայաստանում Թուրքական կանոնաւոր բանակը բառի բուն իմաստով շարունակում էր կոտորել Շիրակի եւ Լոռուայ բնակչութիւնը, հարիւրաւոր անթաղ դիակները կուտակել ճանապարհների վրայ⁴⁵ եւ արդէն կոտորածները շարունակում էր նաեւ Ջալալքում: Մոսկուայի պայմանագրի քննարկումների օրերին քեմալական Թուրքիայի արտաքին գործերի ժողովմ Բեքիր Սամին նամակով Չիչերինին բացատրում է, որ Թուրքերի գործողութիւններն Ալեքսանդրապոլում արդարացի եւ իրաւաչափ են, որ իրենք ստիպուած են զինաթափել տեղի հայերին, քանի որ հայերն արդէն բոլշեւիկացած Թուրքերի կողմից յուսալիօրէն պաշտպանուած են կապիտալիստական երկրներից, նրանց որեւէ վտանգ չի սպառնում, ուստի նրանք պաշտպանուելու կարիք չունեն եւ այդ գէնքն այլեւս նրանց պէտք չէ, իսկ ահա Թուրքերն այդ գէնքի կարիքը շատ ունեն՝ Անտանտից պաշտպանուելու համար: Հայաստանցիների մօտ այդ գէնքի մնալը ծառայում է միայն մեր մահացու թշնամիներին՝ ատելի Անտանտին: Ինչ վերաբերում է Ալեքսանդրապոլից Թուրքական զօրքերի դուրս բերելուն, ապա այն տեղի կ'ունենայ միայն բանակցութիւնից յետոյ, որի որոշմամբ Հայաստանի տարածքում չի մնայ գերազանցա-

44 Արեւելքի ժողովուրդների քարոզչութեան եւ գործողութիւնների խորհրդի անդամ Ա. Սկաչկոյի «Հայաստանը եւ Թուրքիան սպասուող կոնֆերանսին» յօդուածը Մոսկուայի խորհրդածողովից առաջ, լանուն լեղափոխութեան Հայաստանը զոհաբերելու անհրաժեշտութեան մասին խոսելու Արմենիա և Թուրքիա նախկին կոնֆերանսին: «Жизнь национальностей», 4 марта

1921 г.], - Геноцид армян: ответственность, էջ 412-415: Յօդուածը հրապարակախօսական է: Յետագայ տարիներին այն թաքցուել է այնքան խնամքով, որ երբ 1982 թ. ՊԱԿ-ի աշխատակիցները թերթի այդ համարը տեսել են խորհրդային պալատի Գ. Խամիզուրիի մօտ, փորձել են պարզել, թէ որտեղից կարող էր այն յայտնուել: Տե՛ս Գ. Պ. Խամիզուրի. Социальные потрясения в судьбах народов (на примере Армении). М.: Интеллект, 1997, էջ 82-83:

45 Տե՛ս Գ. Մարտիրոսյան, Еще об одной белой странице черного предательства. - «Литературная Армения», 1994, № 7-9, էջ 99:

պէս թուրքերով բնակեցուած տարածք, իսկ թուրքիայի տարածքում՝ գերազանցապէս հայերով բնակեցուած տարածք⁴⁶: Այսպիսով «հայերով բնակեցուած տարածքներում» շարունակելով հայերի կոտորածները, թուրքերը թելադրում են հրաւիրուելիք մոսկովեան բանակցութեան լուծելիք խնդիրը՝ հայերի կոտորածներով հայկական տարածքները դառնում էին մոսկովմաններով բնակեցուած տարածքներ եւ դրանով ինքնին չեն կարող մնալ Հայաստանի կազմում, իսկ նրանց հետ պայմանաւորուող կողմը դրա դէմ որեւէ առարկութիւն չի բերում: Այդ մտադրութիւնները «համոզիչ դարձնելու» համար Փետրուարի վերջերից թուրքերը հայերի կոտորածների գործողութիւնը տարածել էին նաեւ Զաւախքում: Այս պայմաններում է Մարտի 16-ին Մոսկովայում ստորագրուած ռուս-թուրքական յայտնի պայմանագիրը: Պայմանագիրն, իհարկէ, իրենց հայրենիք հայերի վերադարձի մասին որեւէ կէտ չունեցաւ: Ուշագրաւ է, որ Կարսի ու Արդահանի տարածքների պատկանելութեան հարցի շուրջ վէճ են ունեցել ոչ թէ հայերն ու թուրքերը (բանակցութիւններին թուրքերի պահանջով ոչ միայն հայկական պատուիրակութիւնը չի մասնակցել, այլ նոյնիսկ Գ. Ջիզերինի տեղակալ Լ. Կարախանը հայ լիւնելու բերումով փոխարինուել է Ազրբեջանից ուղարկուած Զելալ Կորկմասովով), այլ թուրքերն ու... թուրքերը, այսինքն վիճարկել է Ազրբեջանի ներկայացուցիչ Զ. Կորկմասովը: Թուրքական պատուիրակութեան ներկայացուցիչներից մեկը Քեազիմ Կարաբեքիրին գրած նամակում տեղեկացնում է, որ Ազրբեջանի պատուիրակ Զելալ Կորկմաս-

սովը Հայաստանում թուրքիայի ներկայացուցչին մեղադրել է իմպերիալիզմի մէջ եւ պնդել, որ Կարսն ու Արդահանը եղել են ոչ թէ թուրքական, այլ թաթարական քաղաքներ⁴⁷: Յիրաւի, անհեթեթութեան թատրոն, որի բեմադրիչները Մուստաֆա Քեմալն ու Ստալինն էին միաժամանակ: Չափահաս ռուս, թուրք, թաթար (կովկասեան թուրք) մարդիկ խաղում էին միաժամանակ «հակաիմպերիալիստների», «բոլշեւիկների», «քաղաքական գործիչների», «ղիւանազէտների», «ճնշուածների պաշտպանների» դերեր՝ օգտագործելով «ազնուութիւն», «նուիրութեամբութիւն», «գլխաւորութիւն», «բարի կամք», «ճնշուածների պաշտպանութիւն» բառերը, համերաշխօրէն ձեւացնելով, որ տեղեակ չեն հայերի ոչ վաղ անցեալի եւ ոչ էլ ընթացիկ կոտորածների մասին, եւ վերջնականապէս հայրենիքից զրկելով կենդանի մնացող թուրքահայերին:

Չանդրադառնալով այդ պայմանագրի լայնօրէն լուսաբանուած այլ յօդուածներին, անհրաժեշտ է թելում ուշադրութիւն հրաւիրել դրա 8-րդ, համեմատաբար քիչ քննարկուած յօդուածին, որով ամրագրուած էր. «պայմանաւորուող երկու կողմերը պարտաւորուում են...իրենց տէրիտորիայում արգելել այնպիսի խմբերի առաջացումը, կամ գոյութիւնը, որոնք նպատակ ունեն պայքարել միւս երկրի դէմ: Ռուսաստանն ու թուրքիան փոխադարձութեան պայմանով ստանձնում են նոյնպիսի պարտաւորութիւն նաեւ Կովկասի Խորհրդային Հանրապետութիւնների վերաբերմամբ»⁴⁸ [ընդգծումը իմն է.-Հ.Խ.] :

46 АВПР. ф. 132. г. 4. л. 4. 3. л. 35-38. ԹԱՄԺ-ի կառավարութեան Արտաքին Գործերի Ժողկոմ Բեքիր Սամիի ազդը ՌԽՖՍՀ-ի Արտաքին գործերի ժողկոմ Գ. Ջիզերինին Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ իր կառավարութեան վերաբերմունքի մասին տե՛ս Գеноцид армян: ответственность Турции, էջ 375-377:

47 Kâzım Karabekir. *İstiklâl Harbimiz. Cikaran: Türkiye Yayınevi. İstanbul. 1964. P. 897, 898.* Մոսկուայի խորհրդածողովի թուրքական պատուիրակութեան անդամի նամակը Մոսկուայից գեներալ Քեազիմ Կարաբեքիրին, տե՛ս Գеноцид армян: ответственность Турции, էջ 393-394:

48 Բարեկամութեան եւ Եղբայրութեան Պայմանագիր Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ (16 Մարտի 1921 թ.), - МИД СССР. Документы внешней политики СССР. М.: Госполитиздат, 1959. Т.

Պատմաբան Ա. Յակոբեանը գտնում է, որ նման յօդուածի անհրաժեշտութիւնը պայմանաւորուած էր Թուրքիայում, ՌիֆՍՆ-ում եւ Անդրկովկասեան հանրապետութիւններում այդ ժամանակաշրջանում քաղաքական տարատեսակ կազմակերպութիւնների ու զինուած խմբերի առկայութեամբ (ռուս սպիտակ էմիգրանտներ, դաշնակցականներ, մուսաւաթականներ, մենշեւիկներ)⁴⁹: Կարծում եմ իրականում Թուրքիայի համար այդպիսի հնարաւոր հեռանկարային վտանգաւոր խումբ էին դիտւում Խորհրդային Ռուսաստանում եւ անդրկովկասեան հանրապետութիւններում հանգրուանած բոլոր Թուրքահայերը, ովքեր ուզում էին հայրենիք վերադառնալ, եւ Կովկասի քրդերը, իսկ Ռուսաստանի համար՝ Թուրքիային հնազանդ Կովկասի Թուրքերը՝ ետնագոյն աղբբեջանցիները, եւ երկրները պարտաւորուած էին զսպել իրենց տարածքների եւ Կովկասի Խորհրդային Հանրապետութիւնների՝ միւս կողմի համար հնարաւոր վտանգ ներկայացնող ա՛յս խմբերին: Այս վարկածի օգտին է խօսում նաեւ նոյն յօդուածում ամրագրուած հետեւեալ տողը. «Ռուսաստանը եւ Թուրքիան իրենց վրայ այդպիսի պարտաւորութիւն են ստանձնում նաեւ Կովկասի Խորհրդային Հանրապետութիւնների նկատմամբ» (Россия и Турция принимают на себя такое же обязательство и в отношении Советских Республик Кавказа): Կովկասի Խորհրդային Հանրապետութիւններից Թուրքիան այդ կարգի պարտաւորութիւն կարող էր ստանձնել միայն Աղբբեջանի նկատմամբ: Նոյն պայմանագրի 12-րդ յօդուածով Թուրքիայի մաս հանդիսացող այն տարածքներից, որոնք մինչեւ 1918թ. հանդիսանում էին Ռուսաստանի տարածք,

ցանկացած բնակիչ կարող էր ազատօրէն լքել Թուրքիան եւ տեղափոխել իր ունեցուածքը կամ դրա արժէքը: Հասկանալի է, որ խօսքը Թուրքիային յանձնուող Կարսի եւ Արդահանի քրիստոնեայ բնակչութեան, գլխաւորապէս՝ հայերի մնացորդների մասին էր: Բոլորին պարզ էր, որ Թուրքիային անցնող Կարսի եւ Արդահանի տարածքներում ջարդերից ազատուած եւ դեռեւս այնտեղ մնացած հայութեան վերջին բեկորները, ինչպէս նաեւ 1918թ. Թուրքիայի պարտութիւնից յետոյ Արեւմտեան Հայաստան վերադարձած փախստական Թուրքահայերը պէտք է դուրս գնային: Միաժամանակ պայմանագրում որեւէ խօսք չկար Արեւմտեան Հայաստանի տարածքից հայ փախստականների՝ հայրենիք վերադառնալու իրաւունքի մասին, որով փաստօրէն Յեղասպանութիւնից փախստական Թուրքահայութիւնը հայրենիք վերադառնալու իրաւունքից զրկւում էր: Եւ, իհարկէ, որեւէ խօսք չկար Հայաստանին մնացող տարածքից մուսուլման բնակչութեան տեղափոխութեան մասին, որոնց անվտանգութեամբ այնքան «մտահոգ էին» Թուրքերը՝ իբրեւ թէ «Հայաստանին թողնելու դէպքում այդ բնակչութեանը կոտորած է սպառնում»: Պայմանագրում, անշուշտ, որեւէ կէտ չկար Թուրքիայի բոլշեւիկացման եւ Արեւելքի մուսուլման ժողովուրդների մէջ սոցիալիզմի գաղափարները տարածելու առաքելութեան մասին: Վաղուց արդէն պարզ էր, որ «Հայ աշխատաւորութեան շահերը» զոհաբերւում էին ոչ թէ «Համաշխարհային յեղափոխութեան շահերին», այլ Ռուսաստան – Թուրքիա կասկածելի դաշնակցութեանը: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, հէնց Ռուսաստանի օգնութեամբ Թուրքիան հասել էր նրան, որ Մոսկուայի պայմանագրի կնքման նոյն օրերին Թուրքիան Անտանտի երկրների հետ Լոնդոնում վերանայում էր Սեւրի պայմանագիրը եւ նոյնիսկ առաջար-

III. С. 597–602,– տե՛ս Геноцид армян: ответственность Турции, էջ 460:

49 Ա. Յակոբեան, Խորհրդային Հայաստանը Մոսկուայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010, «Գիտութիւն», էջ 291–292:

կում ողջ Կովկասը կտրել խորհրդային Ռուսաստանից⁵⁰:

Նոյն տարուայ Սեպտեմբերի վերջին Կարսում սկսվում են քննարկումները Անդրկովկասի խորհրդայնացումը երեք հանրապետությունների՝ Թուրքիայի հետ կնքուելիք պայմանագրի շուրջ: Թուրքահայ փախստականների վերադարձի հարցով Թուրքական կոչտ մերժողական դիրքի պատճառով երկար վեճերից յետոյ «պայմանաւորուող կողմերը պարտաւորուում են պայմանագրի ստորագրումից երեք ամիս անց մասնաւոր համաձայնութիւն կազմել 1918-1920թթ. պատերազմի փախստականների մասին»⁵¹, այսինքն՝ միայն քեմալական ջարդերից փախածների մասին: 1915-18թթ. նախաքեմալական ջարդերի շրջանի հայ փախստականների հարցն առհասարակ չի քննարկուում: Արդիւնքում Հայաստանի ու հայերի հարցում Թուրքերի բացարձակապէս բոլոր պայմաններն ընդունելուց յետոյ Հոկտեմբերի 13-ին Կարսում կնքուած պայմանագիրը սահմանների հարցում փաստացի կրկնում էր Մոսկովայի պայմանագիրը, իսկ 14-րդ յօդուածով «1918-1920 թթ. պատերազմի փախստականների մասին» համաձայնագրի ստորագրումը ձեւակերպւում է անորոշ «վեց ամսուայ ընթացքում» արտայայտութեամբ⁵²: Կարսի պայմանագրի 10-րդ յո-

դուածով վերահաստատուում է նաեւ Մոսկովայի պայմանագրի 8-րդ յօդուածը՝ կողմերը պարտաւորուում են թոյլ չտալ իրենց տարածքներում այնպիսի կազմակերպութիւնների կամ խմբերի գոյութիւնը, որոնք պայմանաւորուող կողմերի դէմ պայքարելու նպատակ ունեն:

Խորհրդային Հանրապետութիւնների պատուիրակութեան դիրքորոշումը հայ փախստականների հարցում Լոգանի խորհրդաժողովում:

Մոսկովայի եւ Կարսի պայմանագրերով Թուրքահայ փախստականների՝ հայրենիք վերադարձի մասին յետաձգուած հարցը շարունակուում է 1922-23 թթ. Լոգանի խորհրդաժողովի քննարկումներում: Խորհրդային երկրները խորհրդակցական ձայնի իրաւունքով միացեալ պատուիրակութիւն էին խորհրդային Ռուսաստանից, Ուկրաինայից եւ Վրաստանից (այդ պատուիրակութեան կազմում Հայաստանից և հայ բոլշեւիկներ պատուիրակութեան կազմում չկային), յաջողութեամբ Թուրքերին օգնում են տապալելու այդ հարցը:

Քանի որ Ռուսաստանին դժուարութեամբ յաջողուեց ժողովին մասնակութեան հրաւեր ստանալ, մինչեւ վերջին պահը պարզ չէր, թէ օրակարգի որ խնդիրներին է մասնակցելու խորհրդային պատուիրակութիւնը, բացի, ի հարկէ, նեղուցների հարցի քննարկումները: Երբ, այնուամենայնիւ, մասնակցութիւնը յստակեցուեց, 1922-ի նոյեմբերի 15-ին Ալեքսանդր Մեասնիկեանը Անդրերկրկոմի անունից դիմել է խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարութեանը՝ Ստալինին, Լենինին եւ Չիչերինին, խնդրելով նրանց հաշուի առնել Թուրքիայում մնացած հայերի առկայ՝ Թուրք-յունական պատերազմի հետեւանքով լրացուցիչ աղետալի

50 Хармандарян С.В. Карсская конференция 1921 г. и ее предистория, - «Բանքեր Հայաստանի արխիւների», 1963, թիվ 3, էջ 187:

51 РГАСПИ. ф. 298. г. 1. к. 108. л. 19-22. պատճէն. Կարսի խորհրդաժողովում ՌՍՖՍՀ-ի պատուիրակութեան ղեկավար Յա. Գանեցկու Ռեուզիքը Արտաքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսար Գ. Չիչերինին, - տե՛ս Геноцид армян: ответственность Турции, էջ 549:

52 Կարսում ՌՍՖՍՀ-ի մասնակցութեամբ հաստատուած Բարեկամութեան պայմանագիր Հայկական ԽՍՀ, Ադրբեջանական ԽՍՀ եւ Վրացական ԽՍՀ մի կողմից, եւ Թուրքիայի՝ միւս կողմից (13 Հոկտեմբերի 1921 թ.), - МИД СССР. Документы внешней политики СССР. М.: Госполитиздат,

1960. Т. IV. С. 420-426; Геноцид армян: ответственность Турции, էջ 557:

դարձած վիճակը եւ խորհրդաժողովին պաշտպանել նրանց շահերը. «պատմական ձեւաւորուած պայմանների հետեւանքով հայերի եւ թուրքերի միջեւ յարաբերութիւնները ծայրայեղ թշնամական են: Ուստի Կ. Պոլսի հարիւր յիսուն հազար հայ բնակչութիւնը, եւ յիսուն հազարի հասնող Թրակիայի հայկական գաղութը, այդ տարածքները թուրքիային հասնելու դէպքում, տագնապած են իրենց գոյութեան համար: Կ. Պոլսի հայերի մէջ ներկայ պահին շատ մեծ խուճապ կայ, շատերը քաղաքից հեռանում են: Հայերի պաշտօնական ներկայացուցիչներ են պատուիրակուել Անդրկովկասի Միութեանական Խորհուրդը եւ Խորհրդային Հայաստան, քննարկելու համար թուրքահայերի շահերի պաշտպանութիւնը բանակցութիւնների ժամանակ ներկայացնելու հարցերը: Մինչեւ հիմա Անտանտի ձեռքին գործիք եղած [թուրքահայերը] այժմ ետ են շրջուել նրանից եւ իրենց ճակատագիրը կապում են Խորհրդային Ռուսաստանի հետ: Անդրերկրկրումը գտնում է, որ ինչպէս հայերի աշխատաւորական շերտերի շահերի, այնպէս էլ Խորհրդային իշխանութեան նկատմամբ արտասահմանեան հայկական գաղութների համակրանքը նուաճելու համար, պէտք է ընդառաջ գնալ Թուրքիայի, Եւրոպայի, Ամերիկայի աշխատաւոր հայ բնակչութեան տարբեր շերտերի ու խմբերի այս տրամադրութեանը: Ուստի, ելնելով իր այս տրամադրութեանը: Ուստի, ելնելով Ամերիկայի, Բուլղարիայի եւ Կ. Պոլսի մեր ընկերների ցանկութիւնից, ինչպէս նաեւ թուրքահայերի պաշտօնական շրջանակների յայտարարութիւններից, Անդրերկրկրումը խնդրում է ՌԿ(Բ) ԿԿ-ին միջոցներ ձեռնարկել:

1) Որպէսզի ՌԽՖՍՀ-ը Քեմալական Թուրքիային բարեկամաբար ներկայացնի Թուրքիայի, իսկ առաջիկայում նաեւ Կ. Պոլսի եւ Թրակիայի աշխատաւոր հայ բնակչութեան կեանքի եւ ունեցուածքի պաշտպանութեան [խնդիրը],

2) Որպէսզի Լոգանում մեր պատուիրակութիւնը, դրա առիթը լինելու դէպքում, հանդէս գայ Թուրքիայի, Եւրոպայի եւ Ամերիկայի աշխատաւոր հայերի պաշտպանութեամբ, նկատի ունենալով, որ Անտանտի կողմից Թուրքիայի եւ Խորհրդային Ռուսաստանի դէմ իրենց իմպերիալիստական պայքարում քայլեր են ձեռնարկւում հայերին օգտագործելու,

3) Որպէսզի Կ. Պոլսից եւ ուրիշ վայրերից մինչեւ յիսուն հազար հայ արհեստաւորներ հնարաւորութիւն ստանան իրենց ունեցուածքով վերաբնակուելու Ռուսաստանի եւ Անդրկովկասի տարբեր քաղաքներում, քանզի նրանք խաղաղութեան եւ հովանաւորութեան են ձգտում խորհրդային հանրապետութիւններում:

Սոյն թուի Նոյեմբերի 15, №193/վ. ՌԿԿ Երկրկրմի քարտուղար Մեասնիկով»⁵³:

Դեկտեմբերի կէսերին խորհրդաժողովը պիտի քննարկէր Թուրքիայի որեւէ տարածքում՝ հայկական հայրենիքում հայերի յարաբերականօրէն հաւաք ապրելու համար «հայկական օջախ» ստեղծելու Մեծ Բրիտանիայի կողմից առաջադրուած խնդիրը: Դեկտեմբերի 9-ին Չիչերինը իր տեղակալ Մ. Լիտուինովին գրում է, որ իր հետ հանդիպել է Եկեղեցիների Դաշնութեան Խորհրդի քարտուղար Ջորջ Մոնտոմերին, ով ԱՄՆ կառավարութիւնից պաշտօնական առաքելութիւն ունի հոգալու հայ փախստականների տարածքի խնդիրը. «ես նրան բացատրեցի այդ հարցի բացասական կողմերը: Նա եզրակացրեց, որ հայերին առաւել նպատակայարմար է բնակեցնել Սի-

53 РГАСПИ, ф. 5. г. 2. к. 108. лрр. 3-3р.- տե՛ս Геноцид армян: ответственность Турции, № 1285, էջ 593:

րիայի հիւսիսում: Թող նա Ֆրանսիայից տարածքի պատառիկ վերցնի»⁵⁴:

Զիչերինն այս կերպ, թերեւս, փորձում էր հայերին Թուրքիային մնացած իր հայրենիքից հեռացնելով՝ օգնել Թուրքիային: Այլ կերպ ասած, Խորհրդային պատուիրակութեան ղեկավարը գործում էր հայերի դէմ եւ օգնում էր Թուրքիային հայկական «պրոբլեմից» ազատուելու: Բայց ահա Դեկտեմբերի 12-ին «Խորհրդային Հայաստան» թերթը «Խորհրդային Ֆեդերացիա. Խորհրդային Ռուսաստանը իր վրայ է վերցնում հայերի պաշտպանութիւնը Անտանտից» վերնագրով յօդուածով Խորհրդային երկրների հանդէպ «խոր երախտագիտութեամբ» ոգեւորում է հայ ընթերցողներին: Թերթը ընթերցողներին տեղեկացնում է. «Անդրկովկասի արտաքին գործերի ժողովմատի արտաքին յարաբերութեան բաժանմունքը յայտնում է, որ մի քանի ժամանակ սրանից առաջ Խորհրդային Հայաստանը եւ Անդրկովկասեան Ֆեդերացիան միջոցներ էին ձեռք առել ինչպէս հայերի շահերը պաշտպանելու, նոյնպէս եւ արտասահմանեան հայութեան մտքերը հանգստացնելու համար: Վերջիններս քեմալիստների կողմից Պոլիսը եւ Թրակիան գրաւելու նախօրեակին, մինչեւ վերջին վայրկեանը գտնուելով Անտանտի եւ նրա գործակալների ազդեցութեան տակ, յուզւում էին զանազան լուրերի հետեւանքով: Բոլորը յիշում են դաշնային խորհրդի քիչ առաջ ուղարկուած հեռագիրը, որ ուղարկուած էր Անգարա՝ Քեմալ փաշային, այդ հեռագրի մէջ մատնանշւում էր, որ հայ աշխատաւոր ազգաբնակչութիւնը վերոյիշեալ շրջաններում պէտք է պաշտպանուի գրգռիչ ընդվզումներից: Այս օրերս, շնորհիւ Հայաստանի եւ Անդրկովկասեան Ֆեդերացիայի դիմումի՝ Ռու-

սաստանի Սոցիալիստական Ֆեդերատիւ Խորհրդային Հանրապետութեան արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատը ընդունեց հետեւեալ որոշումը. Նախ եւ առաջ Անգորային ներկայացնել բարեկամական գրութիւն նոյն ոգով, ինչ արուել էր Դաշնակցային Խորհրդի կողմից, երկրորդ՝ Լոզանի խորհրդաժողովին իր վրայ առնել հայերի պաշտպանութիւնը Անտանտից (! – Հ.Խ.), որ երկար ժամանակից ի վեր շահագործում եւ օգտագործում էր հայ մասսաները յօգուտ իր իմպերիալիստական շահերի, ինտիգրիների եւ դիպլոմատիկական խաղերի, երրորդ՝ պատրաստականութիւն յայտնել ընդունել Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Անդրկովկասի սահմաններում 50 հազար արտասահմանեան հայերի, եթէ նրանք հանգամանքների ստիպմամբ հարկադրուած լինեն գաղթել: Այս որոշումները ամենից պերճախօս կերպով ցոյց են տալիս, թէ ով է աշխատաւոր մասսաների ամենալաւ բարեկամն ու պաշտպանը»:

«Աշխատաւոր մասսաների ամենալաւ բարեկամն ու պաշտպանը» պատուիրակութիւնը, սակայն, Լոզանում յաջորդ քայլով անձնուիրաբար օգնում է Թուրքիայի կառավարութեանը ազատուելու հայերին որեւէ տարածքում տեղ տալու, 250.000 հայ փախստականներին հայրենիք վերադառնալու՝ Անտանտի երկրների կողմից բարձրացուած հարցերի գլխացաւանքից:

Անտանտի երկրների առաջարկութեամբ քեմալական Թուրքիայի հետ Լոզանի խորհրդաժողովում քննարկւում էր հայ փախստականութեանն իր հայրենիքում հաւաքուելու նպատակով «Հայկական օջախ» ստեղծելու հարցը: Խորհրդային պատուիրակութիւնը յաջողութեամբ թուրքերին օգնում է տապալելու այդ հարցը: Յունուարի 27-ին Լոզանի խորհրդաժողովի ռուս-ուկրաինա-վրացական պատուիրակութիւնը ազդ է յղում

54 РГАСПИ. ф. 5. г. 1. қ. 1985. лрр. 20-21. պատճէճ, տե՛ս Геноцид армян: ответственность Турции, № 1290, էջ 596:

խորհրդաժողովի նախագահներին եւ ԱՄՆ պատուիրակութեանը. «Ռ[ուսական]-Ու[կրաինական]-Վ[րացական] պատուիրակութիւնը, չնայած այն հեռացուած էր խորհրդաժողովին քննարկուող համարեա բոլոր հարցերից, այնուամենայնիւ միշտ գտել է, որ նրանց ներկայացրած երկրները ըստ էութեան կարող էին նպաստել այդ հարցերի իրական լուծումներին: Լոզանում Ռուսաստանին եւ նրա դաշնակիցներին հարցերի լուծումներից արտամղելու պատճառով լուծում չստացող խնդիրներից կարելի է, թերեւս, յիշատակել հայ բնակչութեան ճակատագրի հարցը: Ռ[ուսական]-Ու[կրաինական]-Վ[րացական] պատուիրակութիւնը, չնայած Լոզանում նրանց համար ստեղծուած ոչ նորմալ իրավիճակի հետեւանքով իրենց երկրների վրդովմունքին, անհրաժեշտ է համարում խորհրդաժողովի նախագահներին տեղեակ պահել, որ Ռուսաստանի եւ Ուկրաինայի կառավարութիւնները նկատի ունեն իրենց տարածքներում զգալի քանակութեամբ հայ փախստականներ բնակեցնել, որոնց քանակը դեռ պիտի որոշուի: Այս հարցի մանրամասները պէտք է քննարկուեն մի կողմից՝ այդ կառավարութիւնների, միւս կողմից՝ հայերի պատասխանատու ներկայացուցիչների միջեւ: Ռ[ուսական]-Ու[կրաինական]-Վ[րացական] պատուիրակութիւնը իր պարտքն է համարում աւելացնել, որ վերոշարադրեալի մասին նամակով տեղեկացրել է Լոզանի խորհրդաժողովում Ամերիկեան առաքելութեանը եւ այլ շահագրգիռ շրջանակների»⁵⁵: Այսպէս յայտարարելով՝ Խորհրդային պատուիրակութիւնը թուրքիային ազատում էր ճնշումներից և իսկապէս հասաւ նրան, որ Լոզանի խորհրդաժողովում թուրքահայերի հայրենիք վերադառնալու մասին որոշում չընդու-

նուի⁵⁶: Խօսքը գնում էր 250.000 փախստական հայերի մասին: Յայտարարեցին, որ մտադիր են այդ մարդկանց ընդունել խորհրդային երկրներում, բայց իրականում այդպիսի որեւէ մտադրութիւն չկար: Չիչերինն ինքը Լիտուինովին գրում է, որ այլոց կարծիքով «միայն Ռուսաստանը կարող էր հասնել հայկական ազգային օջախ ստեղծելու համաձայնութեանը»⁵⁷:

56 Լոզանի խորհրդաժողովում հայ փախստականների հարցի շուրջ Խորհրդային Ռուսաստանի իրական նպատակը թաքցնելու համար Լոզանի խորհրդաժողովի հայկական Միացեալ պատուիրակութեան ղեկավար Է. Նեիլին գրած ՌԽՖՍՀ Արտաքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսար Գ. Չիչերինի նամակը (26 հունվարի 1923 թ.), տե՛ս *МИД СССР. Документы внешней политики СССР*. Т. VI. С. 165-166; *Геноцид армян: ответственность Турции*, էջ 611; Լոզանի խորհրդաժողովի ընթացքում խորհրդաժողովի նախագահութեանը յղուած Ռուս-ուկրաինա-վրացական պատգամաւորական խմբի ազդը այն մասին, որ հայ բնակչութեան ճակատագրի հարցի քննարկումը չի կարող տեղի ունենալ առանց իրենց մասնակցութեան (նշմաքովանակ ազդ է ուղարկուել նաեւ ԱՄՆ պատուիրակութեանը) (27 Յունուարի 1923 թ.), տե՛ս *МИД СССР. Документы внешней политики СССР*. Т. VI. С. 166-167; *Геноцид армян: ответственность Турции*, էջ 611; *РГАСПИ. Ф. 5. Оп. 1. Д. 1988. Лл. 110-111. Պատճէն*: ՌԽՖՍՀ Արտաքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսար Գ. Չիչերինի նամակը Մ. Լիտուինովին հայ փախստականների Ռուսաստանում բնակուելու համար հող յատկացնելու մասին (Լոզան, 27 Յունուարի 1923 թ.), տե՛ս *Геноцид армян: ответственность Турции*, էջ 612; *РГАСПИ. Ф. 5. г. 1. қ. 1989. թթ. 16-17. Պատճէն*: ՌԽՖՍՀ Արտաքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսար Գ. Չիչերինի նամակը Լ. Կարախանին հայ փախստականներին խորհրդային տարածքներում բնակեցնելու դէպքում ԿԳԲ-ի միջոցով «ֆիլտրելու» անհրաժեշտութեան մասին (Լոզան, 28 Յունուարի 1923 թ.), տե՛ս *Геноцид армян: ответственность Турции*, էջ 612-613:

57 *РГАСПИ. Ф. 5. г. 1. қ. 1985. թթ. 97-98*: ՌԽՖՍՀ Արտաքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսար Գ. Չիչերինի նամակը Մ. Լիտուինովին Լոզանի խորհրդաժողովում քննարկուող հայկական հարցի եւ հայ փախստականներին աշխարհի տարբեր երկրներում ցրելու մասին, 1922թ. դեկտեմբերի 24-ին:

55 Տե՛ս *МИД СССР. Документы Внешней Политики СССР*, М.: Госполитиздат, 1962. Том VI, էջ 166-167; *Геноцид армян: ответственность Турции*, էջ 611:

Բայց «ազգային օջախ» գաղափարի տապալումը քիչ էր: 1923 թ. յունուարի 13-ին Գ. Ջիզերինը Լոզանից իր տեղակալ Մ. Լիտուինովին ուրախութեամբ տեղեկացնում է, որ «դաշնակիցները դադարել են հայերի համար ազգային օջախ պահանջել: Դաշնակիցները համաձայնել են, որ պէսզի որպէս ազգային փոքրամասնություններ ճանաչուեն միայն ոչ մուսուլմանները... (այսինքն՝ հայերի հարցը մասնաւոր չդրուի եւ առհասարակ «հայ» բառը չյիշատակուի – Հ.Խ.): Դաշնակիցները «փոքրամասնութիւնների հարցում» Թուրքիայի համար հրաժարուել են Ազգերի լիգայի յատուկ վերահսկողութիւնից⁵⁸: Տեղեկացնում եւ ուրախանում է, որ Թուրքերն ընդունում են՝ այդ յաջողութիւններին հասել են Ռուսաստանի օգնութեամբ: Տուն ու տեղից, հայրենիքից զրկուած մարդկանց, զոհերի վրայ կառուցւում էր ռուս-թուրքական բարեկամութիւն կոչուածը, որն առաջիկայում պիտի պարտադրուէր բոլոր խորհրդային երկրներին:

Յետագայում Ռուսաստանն ու Ուկրաինան հայ փախստականներին թողնում են ճակատագրի քմահաճոյքին, եւ փախստական հայերի խնդիրը մնում է նորաստեղծ Ազգերի Լիգայի խղճին: Մեկ տարի յետոյ, 1923թ. նոյեմբերին, երբ Մեասնիկեանը փորձեց հասկանալ, թէ ինչ է արուել Լոզանի խորհրդաժողովում հայ փախստականներին ընդունելու խոստման համար, Ջիզերինն «արդարացաւ», որ հայ փախստականներին վերաբնակեցնելու մասին խօսելիս նկատի է ունեցել, որ վերաբնակեցման ծախսերը պէտք է ուրիշները հոգան, ԽՍՀՄ-ը դրա համար չի կարող

դրամական միջոցներ տրամադրել⁵⁹: Իսկ Խորհրդային երկրներից միայն Խորհրդային Հայաստանը փախստական հայերի ընդունեց, 1923-25թթ. ընթացքում՝ ընդամենը 10.136 մարդու⁶⁰:

Կարող է տարօրինակ թուալ, որ քննարկումների առնուազն երեք հնարաւորութիւններից (Մոսկուայի, Կարսի եւ Լոզանի խորհրդաժողովները) որեւէ մեկում երբեք չի քննարկուել Խորհրդային Հայաստանում առկայ մուսուլման բնակչութիւնը Թուրքիայի տարածքում մնացած հայերով կամ Թուրքահայ փախստականներով փոխանակելու խնդիրը, չնայած Թուրքերի բարձրաձայնած «տազնապնեւրին»՝ «մահմեդական տարածքները Հայաստանին թողնելու դէպքում այդ բնակչութեանը կոտորած է սպառնում», եւ տարածքների հարցը քննարկելիս պնդում էին, որ հայերի ու Թուրքերի խաղաղ համակեցութիւնը հնարաւոր է բացառապէս միատարր տարածքներ ունենալու պարագայում: Բայց տարօրինակ բան չկար: Պարզից էլ պարզ էր, որ Թուրքերին խիստ ձեռնտու էր մահմեդական, եւ յատկապէս Թրքախօս բնակչութեան առկայութիւնը Խորհրդային Հայաստանում, յատկապէս, որ նրանք բնակւում էին Թուրքիայի հետ սահմանակից գօտում: Քանի որ Մոսկուայի եւ Կարսի պայմանագրերը քննարկելիս, ինչպէս ցոյց է տալիս քննարկումների ընթացքը, թելադրողը միշտ Թուրքական կողմն էր, արդիւնքում բնակչութեան փոխանակման հարց նոյնիսկ չի քննարկուել, ինչն, օրինակ, Կարսի պայմանագրից երկու տարի անց եղել է յոյն եւ մահմեդական բնակչութեան դէպքում Լոզանի պայմանագրով:

58 РГАСПИ. ф. 5. г. 1. к. 1988. лл. 52-54. պատճէն: ՌԽՖՍՀ Արտաքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսար Գ. Ջիզերինի նամակը Մ. Լիտուինովին Անտանտի երկրների կողմից թուրքերին արուած զիջումների մասին, - տե՛ս Դեոյում армян: ответственность Турции, էջ 609-610:

59 АВПР, ф. 04, г. 51, лл. 325, к. 54958, л. 50, պատճէն, - տե՛ս Դեոյում армян: ответственность Турции, էջ 620-621:

60 Հ. Մելիքսեթեան, Հայրենիք-Սփիւռք անջնթիւները, էջ 99:

Աւելի ուշ, 1926թ., հայ բուլշեւիկ Պօղոս Մակինցեանը Լոզանի ժողովը ծաղրելիս պիտի գրէ. «<Լոզանի խորհրդաժողովին> Ամերիկայի ներկայացուցիչը ԱՄՆ ժողովրդի անունից պնդում էր, որ այս կոնֆերանսը պիտի չցրուի, մինչեւ անպաշտպան զանգուածները համար ապաստարան ստեղծելու միջոց չգտնուի, մինչեւ յստակ տարածքային ապաստարաններ չստեղծուեն այն էթնիկական խմբերի համար, որոնք ուզում են անջատուել իրենց ապրած միջավայրերի ազգերից, կրօններից եւ ցեղերից: Սա հնչում է ճիշտ մեր «ժողովուրդների ինքնորոշման իրաւունքը ընդհուպ մինչեւ անջատում եւ ինքնուրոյն պետութեան ստեղծում» սկզբունքի նման: Տարբերութիւնն այն է, որ մենք մեր սկզբունքներն իրականացնում ենք, իսկ եւրոպական եւ ամերիկեան դիւանագէտները դրանցով առեւտուր են անում: Այդպէս եղաւ նաեւ Լոզանի կոնֆերանսում»⁶¹: Յիրաւի, սեփական աչքի գերանը տեսնելը դժուար է: Խորհրդային ներկայացուցչութիւնն «առեւտուր չէր արել», ուղղակի խաբել էր: 1924թ., երբ պոլսահայերը խիստ դժուար կացութեան մէջ էին, իսկ ինքը՝ Պօղոս Մակինցեանը աշխատում էր Կ.Պոլսում գտնուող Անդրֆեդերացիայի դիւանագիտական ներկայացուցչութիւնում, Կ.Պոլսում հրատարակուող «Առաւօտ» թերթը գրում է. «ամեն կողմ մեր համար փակ է, սկսած Խորհրդային Հայաստանից, ուր ընկեր Մակինցեանը մեր երեսն անգամ տեսնել չի ուզում»⁶²:

Խորհրդային Հայաստանը եւ փախստական թուրքահայերը ԽՍՀՄ-ի՝ թուրքական հանրապետութիւնը բարեկամ պահելու ծի-րում

Խորհրդային Ռուսաստանը, ինչպէս տեսանք, անընդհատ ջանքեր էր գործադրում Թուրքիայի հանրապետութեան դեկավար Մուստաֆա Քեմալին բարեկամ պահելու դժուարին գործընթացում: Դրա մաս էր կազմում ոչ միայն Հայաստանի տարածքների զոհաբերութիւնը Թուրքիային եւ Խորհրդային Ադրբեջանին, այլեւ Սեւրի պայմանագիրը պարբերաբար դատապարտելու, հայոց ցեղասպանութեան մասին չիղջելու-չիղջեցնելու, մարդկութեան դէմ գործուած այդ յանցագործութիւնը գլխիվայր շուռ տալու թուրքական քաղաքականութեանը եւ Մուստաֆա Քեմալի Ազգային ուխտին սատարելու, Արեւմտեան Հայաստանը որպէս հայերի հայրենիք մոռացութեան տալու եւ թուրք աշխատաւորութեան առաջ հայերին եւ ՀՅԴ-ն մեղաւոր ճանաչելու գործը: Դրա մասին տարբեր ձեւերով պէտք է յիշէին եւ յիշեցնէին յատկապէս Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնների ներկայացուցիչները՝ միշտ ընդգծելով իրենց երջանկութիւնը Թուրքիայի հանրապետութեան յաջողութիւններով եւ գոհունակ բարեացկամութիւնը Մուստաֆա Քեմալի կառավարութիւնից:

Դրա օրինակները բազմաթիւ են, բայց սահմանափակուենք որոշ հրապարակումներով: 1922թ. փետրուարին տեղի ունեցած Այսրկովկասի երեք հանրապետութիւնների կոմունիստների առաջին համագումարը, որի օրակարգի հիմնական հարցը Անդրֆեդերացիայի ձեւաւորումն էր⁶³: Համագու-

61 Армянский вопрос на Лозаннской конференции. Извлечения из протоколов, Тифлис, «Заккнига», 1926, Предисловие, էջ IV:

62 «Առաւօտ» օրաթերթ, Կ.Պոլիս, 1924, թիւ 176:

63 Стенографический отчет 1-го съезда Закавказских коммунистических организаций. 18-19 февраля 1922 года. Архив Академии Министров Внутренних Дел Грузии (ААМВДГ) [վրաստանի ներքին գործերի նախարարութեան

մարին Անդրֆեդերացիայի ձեւաւորման անհրաժեշտութեան մասին հիմնական ելոյթը Օրջոնիկիձէի ելոյթն էր: Նա պատմական էքսկուրս է անում Անդրկովկասի երեք երկրներում վերջին՝ 1918-20թթ. իշխած սոցիալիստական կուսակցութիւնների շրջանում ազգային թշնամանքի դրսեւորումների, կոտորածների, փոխադարձ ատելութեան օրինակների վրայ, անդրադառնում է Ղարաբաղի հարցին, թէ իբր երկար մտածեցինք, տեսանք, որ ճանապարհների պատճառով Հայաստանին դժուար է ղեկավարել Ղարաբաղը, ուստի որոշեցինք Ղարաբաղի լեռնային մասի հայերին աւտոնոմիա տալ: Այդ հարցը ձգձգուեց, բայց ահա ընկեր Կիրովն ինձ ասում է, որ հայերն ու մուսուլմանները որոշել են, որ աւտոնոմիայի կարիք չկայ (ընդգծումը իմն է- Հ.Խ.): Չգիտեմ, իսկապէս այդպէս է, բայց մենք այդ հարցի որոշումը թողել ենք բնակչութեանը, թող իրենք որոշեն»⁶⁴: Ապա ներկայացնում է Նախիջեւանում հայերի եւ մահմեդականների իդէալական յարաբերութիւնները (ընդգծումը իմն է- Հ.Խ.)⁶⁵: Զեկոյցի քննարկման փուլում ելոյթ է ունենում Ագրբեջանի պատուիրակը, պնդում, որ «յանուն խաղաղութեան պէտք չի Ղարաբաղին ինքնավարութիւն տալ»⁶⁶:

«Խորհրդային Հայաստան» թերթը Հայաստանի բնակչութեան համար Անդրկովկասի կոմունիստական կազմակերպութիւնների առաջին համագումարի մասին խտացուած տեղեկութիւն է տպագրել փետրուարի 23-ին: Ըստ այդ տեղեկութեան, «Անդրկովկասի կոմունիստական կուսակցութիւնների առաջին համագումարը վճռեց Անդրկովկասի ֆեդերացիայի հարցը: Բոլոր պազամաւորները կատարեալ համերաշխութեամբ անհրաժեշտ

գտան Անդրկովկասի համար ստեղծել ընդհանուր քաղաքական կենտրոն եւ միաձայն որոշեցին անմիջապէս անցնել ֆեդերացիայի գաղափարի իրականացմանը. Ընկ. Օրջոնիկիձէն յիշատակեց, որ արտաքին քաղաքականութիւնը շարունակում է ընթանալ նախկին ուղիով, նպատակ ունենալով ամրապնդել բարեկամական կապերը Մերձաւոր Արեւելքի դրացի պետութիւնների հետ (Տաճկաստանի եւ Պարսկաստանի): Կովկասեան Բիւրոյի առաջ դրուած արտաքին քաղաքականութեան խնդիրը լուծուած է լիովին: Մասնաւորապէս ամենալաւ յարաբերութիւններ են ստեղծուել Տաճկաստանի հետ: Ներկայումս տեղի ունեն տնտեսական խորհրդակցութիւններ, որոնց հաւանական բարեւաջող վախճանը տեղիք չի տալիս այլեւս ոչ մի անհամաձայնութեան մեր եւ Տաճկաստանի միջեւ (ընդգծումը իմն է- Հ.Խ.): ...Տաճկաստանում ընկ. Սուպհինի մահից յետոյ նրա ջանքերով կազմակերպուած Կոմունիստական կուսակցութիւնը դադարեց գործելու»⁶⁷: Օրջոնիկիձէն այնուհետեւ թուելով բոլոր այն

67 Թուրքիայի Կոմկուսը ստեղծուել էր Մուստաֆա Քեմալի ծրագրով 1920թ., գործել է գլխաւորապէս Բաքում՝ նպաստելով ռուս-թուրքական բոլշեւիկեան համագործակցութեանը, Ադրբեջանի խորհրդայնացմանը, հայ-թուրքական պատերազմի կնքումը: Այդ կուսակցութեան առաքելութիւնը դրանով աւարտուել էր: Նոյն Մուստաֆա Քեմալի ծրագրով փոքրակազմ կուսակցութիւնն իր ղեկավար Մուստաֆա Սուբհինի հետ պիտի վերանային ոչ միայն պատմութեան թատերաբեմին, այլեւ ֆիզիկապէս: 1922թ. նրանց Սեւ ծովում, Տրապիզոնի մօտակայքում խեղդամահ արեց Եւահիա Քահիան՝ իր եղբայր Օսման Քահիայի հետ դառնալով Մուստաֆա Քեմալի կազմած կառավարութեան անդամներ: Միայն «Խորհրդային Հայաստան» թերթը նրանց սպանութիւնը չէր խոհեմաբար «մահացել» անուանում, դա, ինչպէս նաեւ թուրքական կոմկուսի չգոյութիւնը, Թուրքիայում շարունակուող յոյն ժողովրդի եւ կիլիկիահայերի կոտորածները շրջանցելը Խորհրդային Ռուսաստան-Թուրքիա յարաբերութիւնները բարիդրացիական անուանելու հնարատրութիւններից մեկն էր:

Ակադեմիայի արխիւ], Партаpхив [Կուսակցական արխիւ], 1-ին բաժին, ֆ. 6, գ. 1113-22, թ. 108:

64 Անդ, ֆ. 13, ց. 1, գ. 2, թ. 63:

65 Անդ, ֆ. 13, ց. 1, գ. 2, թ. 64:

66 Անդ, ֆ. 13, ց. 1, գ. 2, թ.127:

ազգամիջեան ընդհարումներն ու կռիւները, որոնք տեղի էին ունեցել մենշեւիկներին, դաշնակցականների եւ մուսաւաթականների օրով, եւ որոնք այնքան մեծ վնասներ պատճառեցին Անդրկովկասի ժողովուրդներին, ասաց, որ «կոմունիստները կարող են պարծենալ, որ Վրաստանում խճճուած ազգային հարցը լուծուած է բարեյաջող կերպով: Ադրբեջանի եւ հայերի մէջ ոչ մի ընդհարման դէպք տեղի չի ունեցել, Մի քիչ սուր կերպարանք էր ստացել Ղարաբաղի հարցը, բայց յոյս ունենք, որ թերեւս բաւեյաջող լուծում կը ստանայ, որովհետեւ մենք այդ հարցի լուծումը վերապահել ենք իրեն՝ ազգաբնակչութեանը: Նախիջեւանի շրջանում, ուր այնքան անմեղ արիւն հոսեց, այժմ կատարեալ խաղաղութիւն է հաստատուած» (ընդգծումը իմն է-ձ.Խ.)⁶⁸: Թէ Օրջոնիկիձէն, թէ «Խորհրդային Հայաստան» թերթը անամօթաբար խաբում էին իրենց ունկնդիրներին եւ ընթերցողներին: 1921-22թթ. Նախիջեւանում տնօրինութիւն էին անում Թուրքիայի ազենտները, իսկ տեղական «խորհրդային» համարուող իշխանութիւններն ամեն ինչ անում էին թոյլ չտալու Նախիջեւանից փախած հայերի վերադարձը: Այդ մասին հիանալի տեղեակ էին նաեւ խորհրդահայ իշխանութիւններն առնուազն Նախիջեւանում Խորհրդային Հայաստանի պաշտօնական ներկայացուցիչ Լեւոն Սարգսեանի զեկուցազրերից⁶⁹: Մինչեւ 1922ի Մայիս ամիսը հայերի թիւն այստեղ կրճատուել էր հինգ անգամ՝ հասնելով 11.427 մարդու: Սա, իհարկէ, նոյնպէս հարցի լուծում էր՝

հայ չկայ, կռիւ չկայ: Միայն թէ այդ մասին պէտք էէր խօսել եւ գրել:

Մինչ նախապատրաստուած էր Եւրոպական երկրների հետ Թուրքիայի յարաբերութիւնները կարգաւորող Լոզանի խորհրդաժողովը, «Տաճկաստանի հետ ամենալաւ յարաբերութիւններ ստեղծած» Խորհրդային Ռուսաստանը տագնապ ունէր, որ Լոզանի խորհրդաժողովում կարող էին քննարկման դրուել նաեւ Թուրքիայի արեւելեան՝ Կովկասի հետ 1921թ. Մարտի Մոսկուայի պայմանագրով Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Հոկտեմբերին՝ Կարսի պայմանագրով Անդրկովկասեան հանրապետութիւնների հետ ամրագրուած սահմանների հարցը: Տագնապը հաւանաբար բխում էր Թուրքիա-Ադրբեջան մասնաւոր յարաբերութիւններից: Ժողովը պիտի սկսուէր նոյեմբերի 20-ին: Ուստի հոկտեմբերի 3-ին Կովբիւրոն քննարկման է դնում Կարսի պայմանագրի հարցը եւ որոշում «բոլոր բանակցութիւններում մնալ Մոսկուայի պայմանագրի շրջանակներում, Անտանտի երկրների դէմ ցուցադրել Անկարայի հետ կովկասեան երկրների համեմատելիութիւնը, ամեն կերպ օգնել Թուրքիային (այդ թւում փողով), անհնար հասնել Կովկասեան երկրների եւ Անկարայի կառավարութեան միջեւ ռազմական պայմանագիրը, ոչ մի դէպքում թոյլ չտալ Կովկասեան հանրապետութիւնների մեկուսի ելոյթ, բոլոր հարցերում լինել միակամ»⁷⁰:

Հայաստանն այդ կարգի մտահոգութիւնների առիթ տալ չէր կարող, հէնց այդ պահին Թուրքիայում յոյների հետ միասին ջարդում էին նաեւ հայերին: Այդ կապակցութեամբ Հոկտեմբերի 20-ի Անդրերկրկոմի պլենումի նիստին որոշում է կայացուած Կ.Պոլսում եւ Թրակիայում սկսուած հայերի եւ յոյների ջարդերի ընթացքում «ԱնդրՔե-

⁶⁸ «Խորհրդային Հայաստան», թիվ 45, 1922, 23 փետրվարի, էջ 2:

⁶⁹ Саргсян А. А., Из Истории Деарменизации Нахичеванского Края (1920-1922 гг.) [Սարգսյան Ա. Ա., Նախիջեւանի Երկրամասի հայաթափման պատմությունից (1920-1922 թթ.)], - ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, 1990, № 9, էջ 74-93:

⁷⁰ РГАСПИ. Ф. 64. г. 1. қ. I. № 145. Կատրուած պատճէն,- Генотид армян: ответственность Турции, № 1280 փաստաթուղթ, էջ 587:

րենագրվում էր հայերին «չփոթելով» Անտանտի իմպերիալիստների հետ - Հ.Խ.):

Մինչ Հայաստանի բոլշևիկեան առաջնորդները յայտարարում էին իրենց պատրաստակամությունը «յեղափոխական, արմատականապես քանդել ազգայնական-թշնամական առեղծուածը» թուրքերի հետ, եւ «համոզուած էին, որ թիւրքիայի ներկայ կառավարութիւնը, որն առաջնորդում է թիւրք ժողովրդի ազատագրումը իմպերիալիստական լծից, նոյն տեսակէտի է եւ նոյն գնահատումն է տալիս», թուրքիայի կառավարութիւնը ամենաաւանդական միջոցներով՝ կոտորածներով շարունակում էր յոյների ու հայերի հայրենիքից իրեն բաժին հասած երկիրը «ազատագրել» յոյների եւ հայերի ներկայութիւնից: Իսկ Խորհրդային Հայաստանը ստիպուած շարունակում է խօսել իրեն «համակած երջանկութեան» մասին: Հոկտեմբերի 8-ին «Խորհրդային Հայաստան» թերթը գրում է. «ոգեւորուած կարմիր բանակի պայքարի օրինակներով, տաճիկ ժողովուրդը զէնք վերցրեց եւ երեք տարուայ պայքարի գնով կարողացաւ պաշտպանել ինքն իրեն... Ցանկացած բանակի յաղթանակը մի նոր ապացոյց է այն իրողութեան, որ նեղիչների իշխանութիւնն ունի իր սահմանները եւ որ ստրկութեան այն կապանքները, որոնք այնքան անփառունակ համբաւ ունեցան Վերսալի խաղաղութեան դաշնագրի շնորհիւ, ջարդ ու փշուր են լինում»⁷³: Կիլիկահայերի ջարդերը, հայերի ընթացիկ հետապնդումները քեմալականների կողմից եւն. մեկնաբանում էին որպէս «ստրկութեան կապանքներից» ազատուելու տաճիկների սրբազան իրաւունք: Մինչդեռ թուրքիայում «Անտանտի երկրների դէմ»

ոչ մի կռիւ չկար: Անտանտի երկրների հետ հարցերը համաձայնեցուում էին դիւանագիտական քննարկումներով: Թաներ Աքչամը գրում է. «Ողջ ազատագրական պատերազմի ընթացքում զինադադարի պայմանները վերահսկելու նպատակով Անատոլիայում գտնուող Անտանտի «ռազմական կազմաւորումների դէմ ոչ մի կրակոց չի եղել: Առաջին կրակոցը եղել է միայն Տէօրթ Եոլում 1918-ի Դեկտեմբերի 19-ին, եւ կրակել են Ֆրանսիական զինուորի համազգեստով հայի վրայ, որը վերադարձել էր վրէժխնդրութեան նպատակով... Թուրքերը ոչ միայն անգլիական օկուպացիային դէմ չէին, այլեւ ուզում էին այդ օկուպացիան»⁷⁴: Իրականում քեմալականները 1919թ. աշնանից կռուում էին կիլիկիահայերի դէմ՝ Մարաշ, Այնթապ, Զէյթուն, Հաճըն եւլն, 1920թ. աշնանից՝ Հայաստանի դէմ, այնուհետեւ՝ յոյների դէմ: «Հակաիմպերիալիստական-ազատագրական» անուանուած պատերազմն իրականում «պատերազմ էր հայկական եւ յունական փոքրամասնութիւնների դէմ»⁷⁵:

Հոկտեմբեր-Նոյեմբերին «Խորհրդային Հայաստան» թերթն ամեն օր համակրական յօդուածներ էր տպագրում յոյների դէմ թուրքական յաղթանակների, «տաճիկ ժողովրդի ազատութիւնների» մասին՝ ոչ

73 «Խորհրդային Հայաստան», թիւ 227, հոկտեմբերի 8, 1922:

74 МИД СССР. Документы внешней политики СССР. М.: Госполитиздат, 1961. Т. V. С. 621-623; Геноцид армян: ответственность Турции, № 1281 փաստաթուղթ:

74 Танер Акчам, Турецкое национальное «Я», էջ 91 (Թաներ Աքչամն ինքը յոյն է Doğan Avcioğlu-ի Milli Kurtuluş Tarihiadli՝ «Ազգային ազատագրութեան պատմութեան» եռափաստոր աշխատանքի առաջին հատորին, էջ 5):

75 Танер Акчам, «Долгая история отрицания геноцида армян: Тщательно забытые страницы истории Турции» [Թաներ Աքչամ, Հայերի ցեղասպանութեան ժխտողականութեան երկար պատմութիւնը. Թուրքիայի պատմութեան ջանասիրաբար մոռացուած պատմութեան էջեր], – <http://armenianhouse.org/akcam/articles-ru/genocide.html> (ռուսերէն թարգմանութիւնը կատարուել է Le Monde Diplomatique-ից, Սեպտեմբեր 2001 (<http://www.flash-bulletin.de/2000/eSeptember17.htm>):

մի խօսքով չանդրադառնալով կոտորուող յոյն եւ հայ «աշխատաւոր մասսաների» դժբախտութիւններին: Դժուար է ասել, թէ Խորհրդային երկրներում հասարակութիւններն առհասարակ գիտէին ինչ է կատարուում թուրք-յունական ճակատում, բայց թուրքական բանակին զէնք մատակարարող Խորհրդային իշխանութիւններն, իհարկէ, գիտէին: Աշխատանքային այցով Թուրքիայում գտնուող Խորհրդային Ռուսաստանի զօրավար Մ. Ֆրունզէն Սամսոնով հանդիպել էր Խորհրդային Ռուսաստանի նորանաշնակ ղեսպան Ս. Արալովին եւ բորբոքուած պատմել, որ ճանապարհին տեսել է գաղանաբար սպանուած յոյն ծերունիների, երեխաների եւ կանանց ղիակներ. «ես հաշուեցի 54 սպանուած երեխայի... Յոյներին քշում են պատերազմի եւ ապստամբութեան վայրերից եւ ճանապարհին սպանում են, կամ նրանք ընկնում են յոգնածութիւնից ու սովից, եւ նրանց այդպէս էլ թողնում են: Սարսափելի պատկեր է: Գնացէք, խորհուրդ կը տամ՝ հեծեալ, անպայման ժամանակ առ ժամանակ նայէք Ձեր շուրջը եւ կը տեսնէք այդ սարսափելի խայտառակութիւնը: ... Մենք տեսանք զէնքը վայր դրած 60-70 մարդուց բաղկացած յոյների մի խմբի: Բոլորը ծայրայեղ հիւժուած էին... ոմանք կմաղքի էին նմանուում: Հագուստի փոխարէն պատառոտուած լաթեր էին ուսերին, շատերի ոտքերին նոյնիկս լաթեր չկային... Յուրտ քամի էր փչում, ուղեկցող զինուորների կողմից քշուող ամբոխը թռչկոտելով վազում էր Հաւդա: Մեզ տեսնելով, ոմանք սկսեցին բարձրաձայն լաց լինել, աւելի ճիշտ՝ ոռնալ, քանի որ կրծքից դուրս եկող այդ ձայներն աւելի նման էին հետապնդուող գաղանի ձայներին... Մուստաֆա Քեմալից չթաքցնէր իմ մեծ հիասթափութիւնը: Քեմալը կապ չուէր: Ընդհակառակն, ես գիտեմ, նա անառարկելիօրէն մարդա-

սիրական վերաբերմունք է պահանջել տեղահանուողների, գերիների նկատմամբ»⁷⁶: Ֆրունզէն, հաւանաբար, չգիտէր, որ Հաւդայի «քեմալական հերոսութիւնների» սկիզբը դրուել էր 1921ի Յուլիսի 20ին, Անկարայում գտնուող Մուստաֆա Քեմալին միանալու նպատակով Տրապիզոնից ճանապարհ ընկած, հայկական ջարդերով տխրահռչակ Թօփալ Օսմանի եւ նրա 3500 չեթենների միջոցով, ովքեր կոտորել էին Հաւդայի «ամբողջ քրիստոնեայ բնակչութեանը մեծից մինչեւ նորածին, այդ թէ կին, հայ թէ յոյն»⁷⁷, եւ, բնականաբար, դարձել «անառարկելիօրէն մարդասիրական վերաբերմունք պահանջող» Մուստաֆա Քեմալի հերոսներից մեկը:

Յոյն վերլուծաբան Նէոկլիս Սարրիսի ուսումնասիրութեան համաձայն միայն յոյների դէմ պատերազմի երկու տարիների ընթացքում Ռուսաստանի օգնութեան գումարը գերազանցել է Թուրքիայի տարեկան բիւջէն եւ երկու տարուայ ռազմական ծախսերը: Տրամադրուած զէնքը՝ տասնեակ հազարաւոր ատրճանակներ, 300 մլն փամփուշտ, երկու կործանիչ եւլն, եւ 20.000 հակազաղ. «հաւանաբար նրա համար, որ Թոփալ Օսմանի աւազակախումբը, ինչպէս մնացած շրջաններում գործող աւազակախմբերը, չտուժեն Պոնտոսի յոյն ժողովրդին «ծխի տալու» [հրկիզելու] ժամանակ»⁷⁸: 2020թ. Մարտի 16-ին, Ռուս-

76 Аралов С.И. Воспоминания советского дипломата. 1922-1923. Институт международных отношений, Москва [Արալով Ս.Ի. Խորհրդային դիպլոմատի յուշերը: 1922-1923: Միջազգային յարաբերութիւնների ինստիտուտ, Մոսկովա], 1960, էջ 41:

77 Հայկունի Պ. Ա., Թօփալ Օսման եւ ղէպերը Մարգուանի մէջ Ջիմադադարէն յետոյ, Աթէնք, Տպ. «Նոր Օր», 1924, էջ 36:

78 Յղում է ըստ Çetinoğlu Sait. Lenin Yönetimindeki Bolşeviklerin Milli Mücadele'ye katkıları üzerine, 2018-10-29, - (<https://hyetert.org/2018/10/29/Lenin-Yonetimindeki-Bolseviklerin-Milli-Mucadeleye-Katkilari-Uzerine/>), (հայերէն

Թուրքական Մոսկովայի պայմանագրի 100-րդ տարելիցին Թուրքիայում Ռուսաստանի Դաշնության ղեկավար Ա. Երևովը Թուրքիայի խորհրդարանում՝ ԹԱՄԺ-ում իր ելույթով հաստատեց՝ «Ռուսաստանը Թուրքիայի ազգային ազատագրական շարժման ժամանակ Թուրքիային օգնել է մօտ 80 մլն. թրքական լիրա ոսկով, ինչը 1920թ. սկզբին գերազանցել է Մեջլիսի տարեկան բիլլէն»⁷⁹։ Բայց 1922-23թթ. Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավար իզուր էր Թուրքերին անընդհատ յիշեցնում իրենց ահռելի օգնություն մասին։ Մոսկովայի թիկունքում, առանց սեւծովեան երկրներ Ռուսաստանի, Ուկրաինայի եւ Վրաստանի պատուիրակների, մշակուել էր Թուրքիայի կողմից Սեւ ծովը արտասահմանեան ռազմանաւերի առաջ բացելու համաձայնագիր՝ առանց նոյնիսկ տեղեակ պահելու խորհրդային պատուիրակներին։ Երբ 1923-ի Փետրուարին ընդհատուած Լոզանի խորհրդաժողովի մասնակիցները վերսկսեցին քննարկումները եւ յուլիսի 24-ին Լոզանում Թուրքիայի հետ ստորագրուեց հաշտութեան պայմանագիր, միաժամանակ ընդունուեց նեղուցների մասին Խորհրդային Ռուսաստանի թիկունքում համաձայնեցուած միջազգային կոնվենցիան, Խորհրդային Ռուսաստանը նոյնիսկ պաշտօնապէս չտեղեկացուեց այդ մասին։ Վերսկսուած քննարկումներին Խորհրդային Ռուսաստանը տեղեկացաւ

միայն Իտալիայում Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավար, Լոզանի խորհրդաժողովում Խորհրդային Ռուսաստանի պատուիրակ Ն.Ն. Վորոպսկու հաղորդումից։ Սակայն վերջինս մայիսի 10-ին սպանուեց Լոզանում նախկին ցարական բանակի սպա Մօրիս Կոնրադիի կողմից (վեց ամիս անց Շուէյցարական դատարանը նրան արդարացրեց՝ սպանութիւնը զնահատելով որպէս բոլշեւիկեան չարագործութիւնների դէմ իրաւացի պատիժ), եւ վերսկսուած խորհրդաժողովի մասնակիցները նոյնիսկ չանդրադարձան այդ սպանութեանը։ Այդպէս էլ դաշնակից Թուրքիայի կողմից որեւէ արձագանք չստանալով՝ Ռուսաստանն օգոստոսի 14-ին սուս ու փուս ստորագրեց կոնվենցիան։

Թուրքիայի հետ «բարեկամութիւնը» հեշտ էր, բայց խորհրդային մամուլն այս իրողութիւնների, ինչպէն նաեւ փաստացի ցեղասպանութեան մասին չէր գրում։ Իսկ կոնկրետ խորհրդահայ հասարակութեանը «յաճճարարուած էր» ուրախանալ «անտանտի ստրկութիւնից ազատուող թուրք աշխատաւորութեան յաջողութիւններով» եւ «տաճիկ ժողովրդի ստրկութեան կապանքներ բերող Վերսալի խաղաղութեան դաշնագրի ջարդ ու փշուր լինելով», եւ ամենեւին, որեւէ կերպ չիմանալ, «չնկատել» հայ ժողովրդի գլխին եկող նոր աղետները։ Իսկ որ աւելի լաւ կը լինէր՝ առհասարակ մոռանալ Թուրքիան, Արեւմտահայաստանը եւ Թուրքահայերին։ «Մոռանալը» քաղաքական յանձնարարական էր։

Մեծ հաշուով նոյնն էր անում նաեւ խորհրդային իշխանութիւնը։ Օրինակ, Խորհրդային երկրների կոմունիստները «չէին նկատել», Թուրքական կոմկուսի ղեկավար Սուբհի բացահայտ սպանութիւնը, խորհրդային երկրներում այն փոխարինուել էր «մահացել է» բայով, բայց փոխարէնը հիանալի «նկատել էին» երիտ-

թարգմանութիւնը տե՛ս Զեթինօղլու Սայիթ։ Լեւինի դեկավարութեամբ բոլշեւիկների աջակցությունն Ազգայնական շարժմանը»,-

http://akunq.net/am/?p=62970&fbclid=IwAR0S_XOK_unTEkQ1AtxegaeSNIK8xB0naa_6AfzEFjsDjrsFY7PxPwuWlg) (այցելութիւնը՝ 10.11.2020)

⁷⁹ Թուրքիայում 2021թ. Ռուսաստանի դեսպանի ելույթը տե՛ս Անկարայում Ռուսական դեսպանատան պաշտօնական կայքում,-

(https://turkey.mid.ru/ru/press-centre/news/posol_rossii_v_turtsii_a_v_erkhov_vystupil_v_velikom_natsionalnom_sobranii_turtsii/

(դիտումը՝ 20.08.2021)

Թուրքերի առաջնորդ Ահմեդ Ջեմալի սպանությունը Թիֆլիսում:

1919 թ. Օսմանեան կայսրութեան ռազմական դատարանի կողմից հայերի ցեղասպանական յանցագործութիւնների համար մահապատժի դատապարտուած Երիտթուրքերի եռապետութեան սիւներից Ահմեդ Ջեմալ փաշայ կոչուողը մինչեւ 1922թ. ամռանը Թիֆլիսում սպանուելը եռապետութեան միւս սիւնի՝ նոյնպէս մահապատժի դատապարտուած Էնվերի հետ հասցրել էր իր ծառայութիւններն առաջարկել Մուստաֆա Քեմալի հետ մտերմացած Ռուսաստանին, եւ 1921թ.-ին ուղարկուել էր Աֆղանստան, որտեղ դարձել էր Էմիրի ռազմական եւ տնտեսական հարցերի խորհրդական եւ ինքն իրեն յայտարարել իսլամի բոլոր զօրքերի հրամանատար, խալիֆի փեսայ, մարգարէի ներկայացուցիչ: 1922թ.-ին Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանութիւններին արդէն պարզ էր, որ այս զոյգն իրականում հակառուսաստանեան գործունէութեամբ է զբաղուած⁸⁰: 1922թ.-ի ամռանը Ջեմալը Թիֆլիսով մեկնում էր Թուրքիա, բայց սպանուեց: Սպանութիւնից անմիջապէս յետոյ լուրեր տարածուեցին, որ այն Խորհրդային Չեկայի կազմակարգածն էր: Խորհրդային Ռուսաստանը սրտացաւ ցաւակցութիւններ յղեց Թուրքիա Ջեմալի սպանուելու կապակցութեամբ, Ջեմալի սպանութիւնը միանգամից վերագրուեց վեց ամսուայ ընթացքում երիտթուրք հինգ յանցագործներ սպանած հայ վրիժառուների վրայ, եւ խորհրդայնացուած Վրաստանում ու Հայաստանում ձերբակալուեցին շուրջ երեք հարիւր հայեր: Ծիշտ է, նրանց մէջ սպանութիւնը կատարողին չգտան, բայց ութ մարդ այլ մեղադրանքներով տարբեր պա-

տիժներ ստացան⁸¹: Բայց այդ ամենը հաւանաբար չէր գոհացրել Մուստաֆա Քեմալին, եւ երեք ամիս անց, նոյեմբերի 23-ին, Ռուսաստանի ԿԸԿ Քաղբիւրոյի 23.11.1922թ.-ի յատուկ որոշմամբ հինգ հազար ռսկի տրամադրուեց Ջեմալի ընտանիքին: Զեկուցողը Չիչերինն էր.

1922թ. նոյեմբերի 23-ի ՌԿԿ ԿԸԿ Քաղբիւրոյի N37 նիստի արձանագրութիւնից

Ներկայ էին. Քաղբիւրոյի անդամներ ընկ. ընկ. Զինովեւը, Կամենեւը, Կալինինը (թեկնածու), Լենինը, Մուրտովը (թեկնածու), Ստալինը, Տրոցկին, ՌԿԿ ԿԸԿ անդամներ ընկ. Սոկոլնիկովը, ընկ. Շկիրեատովը:

բ) Ջեմալի ընտանիքին օգնելու մասին (ընկ. Չիչերին)

Զոհուած Ջեմալի ընտանիքին յատկացնել 5 հազար ռսկով⁸²:

Ճակատագրի հեգնանքով նոյն նոյեմբերի 23-ին «Խորհրդային Հայաստան» թերթը գրում է քեմալականների կողմից Իզմիրի ջարդերից յետոյ Բաթում հասած հայ փախստականների նոր խմբաքանակի

80 Володарский М. И. *Советы и их южные соседи Иран и Афганистан 1917-1933* [Վոլոդարսկի Մ.Ի. *Խորհրդայնները եւ նրանց հարաւային հարեւանները*], Overseas Publications Interchange Ltd, London, 1985, էջ 176-180:

81 Թիֆլիսում սպանուած Ջեմալ փաշայի սպանութեան հանգամանքները մինչեւ այսօր պարզ չեն: Այդ սպանութիւնը դաշնակցութեան կողմից վերագրուել է Ստեփան Ծաղիկեանին, սակայն աւելի ուշ համարուել է, որ գործողութիւնն իրականացրել են խտրութեան Արտաշէս Գետրգեանը եւ Պետրոս Տէր-Պողոսեանը սեփական նախաձեռնութեամբ, եւ այդ գործողութիւնը կապ չի ունեցել «Նեմեսիս»ի հետ: Ուշագրաւ է նաեւ, որ Վրաստանում երբեք չեն դադարել խօսակցութիւններն այն մասին, որ Ջեմալի սպանութիւնն իրականում Բերիայի կազմակերպածն էր, բայց քանի որ Ջեմալը «Նեմեսիս»ի ցուցակներում էր, դժուար չէր նրա սպանութիւնը գցել դաշնակցականների վրայ: Աւելի ուշ, ԽՍՀՄ քաղաքական բնութիւնների 1936-37թթ. Բերիայի կողմից ղեկավարուող ՆԳԺԿ-ն բազմաթիւ հայ մտաւորականների է ձերբակալել՝ իբրեւ թէ Ջեմալի սպանողներին փնտրելու եւ նրանց միջոցով Բերիայի սպանութիւնը կազմակերպելու համար:

82 ПГАСПИ, ф. 17, г. 3, к. 333, л. 1:

մասին: Գրում է՝ առանց փախստականութիւնն առաջացնող «երեւոյթի» դատապարտման եւ ոչ մի խօսքով չանդրադառնալով Իզմիրի նաւահանգստում հայ եւ յոյն փախստականներով լեցուն նաւերի խորտակման մասին: Այս ամենին խորհրդային Հայաստանի բացատրութիւնը Հայաստանի բնակչութեանը մեկն էր՝ Տաճկաստանին հարկաւոր է ազատել Անտանտի գիշատիչների պարտադրած Սեւրի պայմանագրի ուրուականից: «Խորհրդային Հայաստան» թերթն իսկապէս գոյներ չի խնայում Թուրքիայի համար սարսափելի, հայերի համար շատ ցանկալի, բայց արդէն կորուսեալ Սեւրի պայմանագիրը սեւացնելու:

Հայերին եւ Անդրֆեդերացիայի անդամ Հայաստանի բնակչութեանը, յատկապէս նրա գաղթականական հատուածին իրականում խորապէս յուզող այս խնդիրները մեր երկրում առնուազն բարձրաձայն չքննարկուեցին: Այդ թւում՝ հայ փախստականներին ընդունել-չընդունելու հարցերը: Խորհրդային Հայաստանը դրանք միայնակ լուծելու ոչ իրաւասութիւնն ունէր, ոչ գործնական հնարաւորութիւնը: Մնում էր, որ իր համագումարներում բարձրաձայնէր, եւ «Խորհրդային Հայաստան» թերթը տպէր, որ Հայաստանի համար «ամենալաւ յարաբերութիւններ են ստեղծուել Տաճկաստանի հետ», ինչպէս ասուել էր Փետրուարին Հայաստանի խորհուրդների առաջին համագումարին: Բոլոր թաքուն,՝ չարտայայտուած յոյսերի տապալումից յետոյ էլ լրացուցիչ պարտաւորութիւններ ստանձնել՝ «...նախ եւ առաջ մեզանից, Խորհրդային Հայաստանից է, որ պահանջում է յեղափոխական, արմատականապէս քանդել ազգայնական-թշնամական առեղծուածը, որ մնացել է մեզ իբրեւ ժառանգութիւն»:

Դատելով յետագայ գործողութիւնների ընթացքից՝ Թուրքիայի քեմալական

կառավարութեան հետ «ազգայնական-թշնամական առեղծուածը յեղափոխական, արմատապէս լուծելու» բուլշեւիկեան ծրագիրը այդ թշնամանքի զոհերի անցեալի եւ հայրենիքի մասին յիշողութիւնները հարկադրանքով լռեցնելն էր:

Ցեղասպանութեան եւ

արեւմտահայութեան հայրենիքի

յիշողութիւնների լռեցումը ԽՍՀՄ-ում

Կովկաս անցած փախստականները մնում են 1924 թ.-ից արդէն ԽՍՀՄ դարձած Խորհրդային հանրապետութիւններում, գլխաւորապէս՝ Խորհրդային Հայաստանում: Ցեղասպանութիւնից փրկուած, Հայաստանում ապաստանած Թուրքահայութիւնը, ամեն օր սպասելով հայրենիք վերադառնալու հնարաւորութեանը, շատ դժգոհ էր Կարսի պայմանագրից: Այլ ելք չունենալով, նրանք աստիճանաբար հաստատուում էին Թուրքիայի հետ գծուած սահմանամերձ տարածքներում՝ երբեմն դուրս մղելով այդ տարածքներում ամառանոցներ ունեցող մուսուլմաններին, առաջիկայ հնարաւորութեան դէպքում հայրենիք վերադառնալու յոյսով: Հէնց 1920-21 թթ. են, օրինակ, սասունցիների ու մշեցիների ցեղասպանութիւնից փրկուած հատուածը աստիճանաբար տեղաւորուել էր Թալինի՝ Թուրքիայի հետ սահմանակից գիւղերում:

Թւում է, որ հայրենիք վերադառնալու յոյսով սահմանային գօտիներում ժամանակաւորապէս հաստատուած արեւմտահայ փախստականները Լոզանի պայմանագրից յետոյ պիտի վերջնականապէս յոյսները կտրէին վերադարձի գաղափարից: Սակայն փախստականների մէջ լուրեր էին տարածուել, որ Մոսկուայի եւ Կարսի պայմանագրերը ժամանակաւոր են, քսան տարի անց դրանք վերանայուելու են եւ իրենք վերադառնալու են հայրեն-

նիք⁸³: Սա պատճառներից մեկն էր, որ փախստականները շարունակում էին ապրել սահմանամերձ գոտիներում, իրենց բնակութեան վայրերը համարում էին ժամանակաւոր եւ առհասարակ կողմնորոշուած էին վերադարձի գաղափարին:

Լոգանի ժողովում հայ փախստականների՝ հայրենիք վերադառնալու խնդիրը յաջողութեամբ տապալած եւ Խորհրդային Ռուսաստանում տեղաւորելու խոստում տուած Խորհրդային իշխանութիւններն այժմ բարձրաձայն քննարկում էին Խորհրդային Հայաստանը թուրքահայերից ազատելու խնդիրը: 1923 թ. «Խորհրդային Հայաստանի Տնտեսական Լրաբեր» ռուսալեզու պարբերականում լոյս է տեսնում Հայաստանի Կենտրոնական Նախագահի տեղակալ Արտաշէս Կարինեանի «գիւղատնտեսութեան վերականգնումը Հայաստանում եւ Խորհրդային իշխանութեան խնդիրները» յօդուածը, ուր հեղինակը գրում է.

«Դաշնակցական իշխանութիւնը ձգտել է «միասնական» եւ «ազգային հաւաքական Հայաստանի», ոչնչացրել է ոչ հայկական տարրերին եւ խրախուսել է Հայաստանում ազգի «հաւաքումը»: Փոքր եւ աղքատ երկրում հայկական տարրը բազմացնելով, նա ժողովրդական զանգուածներին կերակրել է նոր, թուրքա-հայկական տարածքների գրաւման պատրանքային յոյսերով... Այս ռոմանտիզմը չափազանց ուժեղ է: Ժողովրդական զանգուածների, յատկապէս անհող փախստականների միջավայրում այն շարունակում է մնալ որպէս ամենազօր, գերիշխող գաղափար: Հէնց այդ պատճառով էլ Հայաստանում ագրարային հարցի լուծումը հանդիսանում է Խորհր-

դային քաղաքականութեան հիմնական հարցը: <...> Անհրաժեշտ է հողային հարցի լուծման եւ ազգայնական ռոմանտիկայի վերջնական յաղթահարման արմատական հարցադրում: Պէտք է այժմ եւեթ յայտարարել, որ Հայաստանում կամ Հայաստանին կից շրջաններում հող ստանալու բոլոր յոյսերն անիրականանալի են: Հայաստանը հողային ֆոնդ բոլորովին չունի: Թուրքիայից հող ստանալու մասին մանր բուրժուական ռոմանտիկների հիւսած բոլոր հաշիւները բոլորովին անհիմն պատրանքներ են: Այդպիսի կացութեան մէջ կարող է լինել միայն մի ելք եւ մի ուղի, այն է՝ հողային կնճռի լուծումը Խորհրդային Ֆեդերացիայի շրջանակներում: Հայաստանն այժմ մեկուսացած եւ ինքնամոփփ հողային միաւոր չէ: Նա հրաժարուել է «Ազգային պետութեան» գաղափարից եւ կամաւոր մտել Խորհրդային համայնավար միութեան մէջ: Ահա այս պատճառով նա կարող է խնդրել Խորհրդային միւս հանրապետութիւններից, որպէսզի իրենց ազատ հողային ֆոնդից տան որոշ տարածութիւն եւ դրանով աջակցեն հողային կնճռի լուծմանը Հայաստանում: Այդպիսի հողեր քիչ չեն Հիւսիսային Կովկասում, Դոնի շրջանում եւ Կուբանում: 300.000 հայերի ցրումը Խորհրդային Միութեան հսկայական տերիտորիայի վրայ աւելի հեշտ խնդիր է, քան թէ սոված ու քայքայուած Հայաստանում: Այդ փախստականների ցրումը Հայաստանը կ'ազատի նրան խեղդող ծանր բեռից: Այդ ցրումը վերջնականապէս հիմքի մէջ կը խեղդի եւ կը սպանի ազգայնական-ռոմանտիկ գաղափարախօսութեան վերականգնման բոլոր փորձերը եւ ամուր պատուանդան կը ստեղծի Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդների միութեան համար: <...> Հէնց միայն փախստականների թիւը Հայաստանում հասնում է 300.000-ի... Պէտք է վե՛րջ տալ Հայութեան հաւաքման գաղափարին Հայաստանում, մի գաղափար, որ մինչեւ այժմ էլ ապրում է ժողովրդական զան-

83 Ռուս-թուրքական Մոսկուայի պալմանագրի սահմանափակ ժամկետի և որան ուղեկցող գաղտնի փաստաթղթի մասին տես **Левон Эйрамджян**, *Русско-турецкий договор 16 марта 1921г.*, (<https://www.armmuseum.ru/news-blog/2017/3/16/-16-1921-1422>)

գուածները գիտակցութեան մէջ...Այդ գաղափարը յատկապէս վտանգաւոր է իր ծպտուած ռոմանտիկ-ազգայնական ձեւով: Դրա դէմ պէտք է պայքարել ոչ միայն վերացական-գաղափարական ձեւերով, այլեւ Հայաստանում հողային հարցի գործնական լուծումով: Այս խնդրի լուծումը կարեւոր է ինչպէս բարդ ու վտանգաւոր ծածկոյթով հայկական ռոմանտիկ ազգայնականութեան յաղթահարման, այնպէս էլ գիւղատնտեսութեան զարգացման համար»⁸⁴:

«Հայաստանում հայութեան հաւաքման գաղափարին վերջ տալու» Ա. Կարինեանի առաջարկն, իհարկէ, ամենեւին «Հայաստանում հողային ֆոնդի բացակայութեամբ» չէր պայմանաւորուած: Երեք քննարկումներից որեւէ մեկում երբեք չի խօսուել Հայաստանի սակաւահողութեան մասին, նոյնիսկ այն դէպքերում, երբ թուրքերը ոչ միայն վճռականապէս առարկում էին հայ փախստականների՝ հայրենիք վերադառնալու առաջարկների դէմ, այլեւ պնդում էին թուրքայում մնացած վերջին հայերին ԽՍՀՄ տեղափոխել: Բոլշեւիկներին տագնապեցնում էր Հայաստանի թուրքահայերի՝ Ա.Կարինեանի ձեւակերպած «ազգայնական ռոմանտիկայի» եւ/կամ «ազգայնական փորձերի»՝ «պապենական հողերին» տիրանալու գաղափարը: Սա ուղղակի վտանգ էր դիտւում Մոսկուայի եւ Կարսի պայմանագրերի պարտաւորութեան կէտերից մեկին՝ «պայմանաւորուող երկու կողմերը պարտաւորուած են իրենց տարածքում թոյլ չտալ միւս

երկրի կառավարութեան դերին, կամ նրա տարածքի մի մասին յաւակնող կազմակերպութեան կամ խմբի ձեւաւորում կամ առկայութիւն, ինչպէս նաեւ միւս երկրի դէմ պայքարելու նպատակ ունեցող խմբի առկայութիւն»:⁸⁵ Խորհրդային Հայաստանում Թուրքիայի հետ հէնց սահմանային գոտում ապրող եւ հայրենիք վերադառնալ երազող/ցանկացող, երբեմն նաեւ փորձող փախստական թուրքահայերը Արեւմտեան Հայաստանն իրենց հայրենիքը համարելու պարագայում կարող էին դիտարկուել որպէս «թուրքիայի տարածքի մի մասին յաւակնող կազմակերպութիւն կամ խումբ»:⁸⁶ Եթէ ոչ չեկիստական ինքնուրոյն տրամաբանութեամբ, ապա առնուազն թուրքական կառավարութեան յուշման կամ պահանջի տրամաբանութեամբ: Թուրքիային երբեք հանգիստ չի տուել սահմանային գոտիներում հայերի առկայութեան խնդիրը: Թուրքիայի Հանրապետութեան իշխանութիւնները քեմալական բռնութիւնների շրջանում Կիլիկիայից Փրանսիայի հովանաւորութեան տակ գտնուող Ալեքսանդրեթի սանջակ փախչող հայերին ընդունող Փրանսիացիներից պահանջում էին նրանց թուրքիայի սահմաններից հեռացնել առնուազն 60 կմ հեռու՝ նրանց ներկայացնելով որպէս պոտենցիալ վրիժառուներ: Ջեբել Դրուզի 1925-262թթ. ապստամբութեան պատճառով այս պահանջը չկատարուեց⁸⁷, բայց Թուրքիան հայերի ներկայութիւնից ազատուեց Սանջակի կցումով Թուրքիային՝ հայերը լքեցին Սանջակը 1938-39թթ. ընթացքում: Սահմանային գոտիներում մնացած հայերի առկայութեան գլխացականքը Թուրքիային հանգիստ չի տալիս մինչեւ այսօր՝ վերջին թուրք-սիրական պատերգմում Քեսապը իր շրջականերով եւ Սիրիայում փախստական

84 А.К. Восстановление сельского хозяйства в Армении и задачи Советской власти.- Экономический Вестник СРРА, Издание «Управления Уполномоченного Наркомфина Ф.С.С.Р.3 в Армении», Эриван, 1923, Номер 2-3 [Ա.Կ. Գիւղատնտեսութեան վերականգնումը Հայաստանում եւ Խորհրդային իշխանութեան խնդիրները.- ՀՍՍՀ Տնտեսական Լրատու, հրատարակիչ՝ Անդրկովկասեան ֆեդերացիայի ֆինանսների Ժողովրդական կոմիսարների լիազօր վարչութիւն, Էրիւան, 1923, թիւ 2-3], էջ 52-55:

85 Թոփուզեան Հ.Խ. Սիրիայի եւ Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմութիւն (1841-1946), Երեւան, 1986, էջ 170:

Հայերի բնակավայրերը դարձան թուրքական զորքերի յատուկ թիրախներ:

Թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում եւ դրանից յետոյ թուրքական առող պահանջները լուռ հնազանդութեամբ կատարած Խորհրդային Ռուսաստանը չէր դիմադրելու ուժասպառ Խորհրդային Հայաստանում թուրքահայերի գոյութեան տագնապից թուրքիայի իշխանութիւններին ազատելու «փոքրիկ» խնդրանքը կամ, գուցէ, պահանջը:

Հայաստանում գտնուող «300.000 արեւմտահայ գաղթականութեանը» Ռուսաստանում ցրելու Ա.Կարինեանի դաժան առաջարկը դրա դրսեւորումներից մեկն էր: Ամեն ինչ՝ հարազատներին, ունեցուածքը, հայրենիքը կորցրած, թշուառ գոյութեան դատապարտուած, հիւանդութիւններից, ցրտից, սովից ամեն օր մեծ քանակութեամբ զոհեր տուած այս մարդկանցից շատերի ապրելու խթանը կենդանի մնացած հարազատներին գտնելու, թուրքական-քրդական գերութեան մէջ յայտնուածներին ազատելու, հայրենիք վերադառնալով կեանքը շարունակելու յոյսերն էին, ինչը վերջնականապէս արգելուել էր ռուս-թուրքական՝ Մոսկուայի, ապա հայ-թուրքական՝ Կարսի միջպետական պայմանագրերով: Նոյն պայմանագրերով բոլեւիկեան իշխանութիւնները փաստացի պարտաւորուել էին նրանց տրամադրել հայրենիքի մոռացութեանը եւ մարել վերադառնալու յոյսերը:

Դժուար է ասել, թէ ինչու ուղղակիօրէն չիրականացաւ Ա.Կարինեանի առաջադրած գաղափարը, գուցէ Ռուսաստանը չուզէր, գուցէ կասեցուէր ՄԱԿ-ի Փախստականութեան Գերագոյն Յանձնարար Ծրիտեօֆ Նանսենի կողմից հակառակ գործընթաց՝ փախստական սփռւթահայերին Խորհրդային Հայաստան բերելու նախաձեռնութեան պատճառով, բայց արեւմտահայութեանը որպէս «խումբ»

չեզոքացնելու գործընթաց սկսուեց: ԽՍՀՄ-ում սկսուած քաղաքական բռնութիւնները դրա համար յարմար հնարաւորութիւն էին: Հայաստանի խորհրդայնանալուց յետոյ իշխանութիւններն առհասարակ չէին անդրադառնում Յեղասպանութեան թեմային եւ դրա յիշատակմանը, բայց չէին կարողանում ջարդերի մասին իշխողութիւններն ու զրոյցներն արգելել յատկապէս փախստականների միջավայրում:

1926 թ. որոշում ընդունուեց այն մասին, որ եկեղեցին հրաժարուի Յեղասպանութեան զոհերի յիշատակը՝ ապրիլի 24-ը նշելուց⁸⁶: Բոլեւիզմը Խորհրդային Հայաստանում ներդնելու եւ հակայեղափոխութեան դէմ պայքարելու նպատակով 1920թ. դեկտեմբերին ստեղծուած «Արտակարգ Յանձնաժողովը» 1926թ. վերանունուում է Պետական Քաղաքական

86 1926 թ. խորհրդային իշխանութեան արգելքից յետոյ Հայաստանի տարածքում եկեղեցին չէր համարձակուի ապրիլի 24-ին բարձրաձայնել կոտորածներին զոհ գնացածների յիշատակը, Էջմիածնի հրատարակած օրացույցերում այն բացակայում էր եւ մոյնիսկ «Էջմիածին» ամսագիրը զգուշանում էր անդրադառնալ այդ օրը սահմանուած հոգեհանգստեան արարողութեանը՝ ընդհուպ մինչեւ 1964 թ.: ԽՍՀՄ-ը պաշտօնական մակարդակով երբեք չի անդրադարձել Հայոց ցեղասպանութեան յանցագործութեան թեմային: Միայն ԽՍՀՄ կազմալուծումից յետոյ, 1995 թ. ապրիլի 14-ին, Բորիս Ելցինի իշխանութեան տարիներին է, որ Ռուսաստանի Դաշնութեան պետական դուման պաշտօնապէս դատապարտել է օսմանեան պետութեան կողմից 1915-1922 թթ. հայերի բնաջնջման կազմակերպիչներին եւ ապրիլի 24-ը յայտարարել որպէս Հայերի ցեղասպանութեան յիշատակի օր: ՌԴ քաղաքական հետտորաբանութիւնում Հայոց ցեղասպանութիւնը դատապարտող տեքստը բացակայում էր ընդհուպ մինչեւ 2015 թ. աշուն եւ քաղաքական հետտորաբանութիւն վերադարձաւ սիրիական ճգնաժամի հետեւանքով ռուս-թուրքական յարաբերութիւնների սրման կապակցութեամբ: Այդ կապակցութեամբ մոյնքեր-դեկտեմբերին ՌԴ պետական դումա ներկայացուեց Հայոց ցեղասպանութիւնը մերժողներին քրէական պատասխանատուութեան ենթարկելու օրինագիծ:

Վարչութիւն (ՊՔՎ)⁸⁷, եւ նոյն 1926թ. սեպտեմբերի 8-ին Հայաստանի Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեն որոշում է ընդունում «բոլոր տեսակի հակայեղափոխութեան, հրոսակութեան, մաքսանենգութեան եւ պաշտօնի վերաբերեալ յանցագործութիւնների դէմ յաջող պայքարելու նպատակով ՀՊՔՎ Վարչութեանը տալ իրաւունք արտադատական պատժի՝ մինչեւ պատժի առաւելագոյն չափը»⁸⁸: Այսուհետեւ չեղիստներն իրենք էին որոշում՝ ում համարել հակայեղափոխական, մաքսանենգ, հրոսակ, եւ ինչպէս պատժել նրանց: Այդ թւում՝ գնդակահարել:

«Հակայեղափոխականների» դէմ պայքարի կոշտ միջոցառումները մինչեւ այսօր ամուր նստած են թուրքահայ փախստականների սերունդների յիշողութիւններում: Նրանք խորապէս համոզուած են, որ դրանք ուղղուած էին նախ եւ առաջ արեւմտահայութեան դէմ: Նրանց համատարած դաշնակցական էին անուանում եւ մեղադրում դաշնակցական գործունէութեան մէջ: Քանի որ 1923 թ. Հայաստանի կոմկուսի կողմից կազմակերպուել էր դաշնակցական կուսակցութեան ինքնալուծարման համագումարը, եւ ԽՍՀՄ-ում արգելուել էր Դաշնակցութեան գործունէութիւնը, դաշնակցական գործու-

նէութեան մեղադրանքը այլախոհութեան դէմ պայքարող ԽՍՀՄ-ում ծանր մեղադրանք էր: Մինչեւ այսօր Թալինի շրջանում պատմում են, որ 1927-28 թթ. թուրքահայ գաղթականների բնակավայրերից չեղիստները չէին հեռանում: 2014 թ. ամռանը Սասնաշէն գիւղի մի խումբ մարդկանց հետ երկար զրուցում էինք այս հարցերի շուրջ: Նրանց պատմածով, «...բոլոր արեւմտահայերին, բոլոր տղամարդկանց, ովքեր կռուել էին թուրքերի դէմ, դաշնակցական էին համարում: Առաջին հերթին՝ Փիղայիներին: Բոլորդ էլ շատ լաւ գիտէք, որ սովետական տարիներին, օրինակ, արեւմտահայերը իրաւունք չունէին ասելու որտեղից են եկել, աքսորում էին դրանուան տակ, որ իրենք եղել են դաշնակցականներ եւ բոլոր դաշնակցականները կոչուեցին կարճ՝ «Հակա» (Հակա-սովետական, Հակա-յեղափոփական, Հակա-բոլշևիկեան – Հ.Խ.): Սովետական Միութիւնը դրանց վտանգաւոր էր համարում: Մինչեւ [19]30-ական թուականները արեւելահայերին էդքան չէին հալածում, հիմնականում՝ մերոնց, արեւմտահայերին: Նոյնիսկ մեր տներում մեր երգերն էին արգելուած, երգել չէր կարելի, որոշ մարդիկ գնում մատնում էին, հետեւանքն աքսորն էր... Յանկացած տղամարդ, որ գէնքից կրակել էր, ասենք Չաւուշի գինուոր կամ Անդրանիկի գինուոր էր էղել, էդ բոլշևիկների թշնամին էր համարում: Երբեմնի Փիղայի՝ էս հողի վրայ դարձաւ դաշաղ, այստեղ գալուց յետոյ իրանց սկսեցին դաշաղ ասել... շատերն ուզում էին գնալ էրզիր, կարծում էին՝ պիտի գնան էրզիր, իրանց տուն, իրանց հող ու ջրին: Ովքեր, ասենք, չէին ուզում էստեղ ապրել, իրենց կռիւը թուրքի հետ չէր վերջացել, ուզում էին գնալ հայրենիք, եւ կարծում էին, թէ դեռ պիտի թուրքի դէմ կռուեն, իրենց հայրենիքը, իրենց տունը ետ վերցնեն: Սովետական Միութիւնը դրանց վտանգաւոր էր համարում: Իրենք Սովետական Միու-

87 ԽՍՀՄ 1924 թ. Սահմանադրութեան 9-րդ գլխի 61-րդ յօդուածով քաղաքական եւ տնտեսական հակայեղափոխութեան, լրտեսութեան եւ բանդիտիզմի դէմ պայքարելու միութեանական հանրապետութիւնների յեղափոխական ջանքերը համախմբելու նպատակով ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհին կից ստեղծուել էր Միատրուած պետական քաղաքական կառավարման վարչութեան (ռուսերէն՝ Объединённое государственное политическое управление, յայպատմը՝ ОГПУ), որը մասնաճիւղեր ունէր հանրապետութիւններում ի դէմս Պետական քաղաքական վարչութեան (ՊՔՎ): Տե՛ս <http://www.hist.msu.ru-/ER/Etext/cnst1924.htm#9> : Այս մարմինն էր, որ յետագայում յայտնի դարձաւ որպէս ԿԳԲ):

88 ՀՀ Ազգային անվտանգութեան ծառայութեան կայք <http://www.sns.am/index.php/am/history-museum/77-museum-1921-1988/>

թեան հետ կոի չունէին, բայց Սովետական Միութիւնը իրանց հետ կոի ունէր: Դրանց բոլորին դաշնակ էին ասում եւ հետապնդում էին չեկիստները... Այդպէս շատերին սպանեցին: Աւելի շատին էլ տներէր հանեցին ու աքսորեցին»⁸⁹ :

Սասնաշէն գիւղի մօտ չեկիստները գնդակահարել էին Թալինի Կաթնաղբիւր գիւղում ապրող Իսրայէլ Իսրայէլեանին՝ յայտնի նախկին ֆիդայի Փեթարա Իսրոյին, Ահազէի գիւղում ապրող յայտնի նախկին ֆիդայի Տէր Քաջի Աղամին եւ վիրաւորել Սասնաշէն գիւղում ապրող, կրկին նախկին ֆիդայի Վարդան Մկրտչեանին: Մշոյ Փեթարա գիւղից Իսրայէլ Իսրայէլեանը՝ ֆիդայի Փեթարայ Իսրոն, բազմաթիւ մարդկանց էր փրկել կոտորածներից եւ սահմանն անցկացրել ու բերել Արեւելեան Հայաստան: Ամիսներով խուրջինն ուսին պտտուել էր Սասունի, Բեթլիսի լեռնային գիւղերում՝ «մեկ հայ, մեկ ոսկի» ծրագրով բառի բուն իմաստով գնել քրդերի գիւղերում պահուող որբացած հայ մանուկներին: Թալինում եւ Կաթնաղբիւր գիւղում ապրող նրա թոռները՝ Սպարտակ Պետրոսեանը եւ Մարատ Իսրայէլեանը պատմում են. «սկզբում որպէս կուլակ աքսորեցին Աստրախան: Ինքն Աստրախանից փախել, ետ էր եկել այստեղ: [19]29-30 թուերին ապոյ Իսրոյին, Մօրուք Կարոյին ու Տէր Քաջի Աղամին անընդհատ հետապնդում էին որպէս դաշաղ: Մօրուք Կարոն սահմանն անցաւ գնաց, էն երկուսին սպանեցին ձորում, [19]34 թ.: Բացարձակապէս ինքը դաշնակ էի էղել, յետոյ մեղադրեցին որպէս «դաշնակցական»: Թոյլ չեն տուել նոյնիսկ գիւղի գերեզմանատանը թաղել»⁹⁰ :

89 Հ. Խառատեանի, Զ. Համբարձումեանի, Գ. Ստեփանեանի հարցազրոյցը մի խումբ գիտաշինների հետ: Արագածոտնի մարզի Թալինի տարածաշրջան, գիւղ Վերին Սամաշէն, 2014 թ. օգոստոս:

90 Հ. Խառատեանի հարցազրոյցը Սպարտակ Պետրոսեանը և Մարատ Իսրայէլեանի հետ:

Նոյն պատմութիւնն է Մաստարա գիւղում հաստատուած Անդրանիկի ձիապան Արխա Զօրիկի (Զոհրապ Գասպարի Մամիկոնեան) դէպքում, ում Մուշի հայրենական Առատ գիւղը թուրքական իշխանութիւններն ամբողջովին այրել էին՝ կենդանի այրելով նաեւ նրա ծնողներին, կնոջն ու հնգամեայ որդուն:

Խորհրդային չեկիստների կողմից հետապնդուող որոշ «դաշաղներ» անցան Իրան (նրանց ընտանիքները յետագայում աքսորուեցին), շատերն սպանուեցին թաքստոցներում⁹¹ : 1926 թ. յետոյ փախստականներին խստիւ արգելուած էր խօսել ցեղասպանութեան, էրզրի, հայրենիքի մասին: Սասունի փախստականներից Թալինի Ահազէի գիւղում ապրողների մասին սասունցի Պօղոս Գրիգորեանը գրում է. «բոլշեւիկեան բռնապետութեան դաժան տարիներին, վախի ու սարսափի մէջ լեզուները կապ դրած ապրեցին, քչախօս դարձան, գոմերի մէջ քնեցին, իրենց տառապանքները, հոգսն ու ցաւը աւելի շատ անասունների ու լծկան եզների հետ կիսեցին, քան ընտանիքի անդամների ու հարեալների հետ»⁹² :

1926-29 թթ. ընթացքում Հայաստանում թուրքահայերի նկատմամբ իրականացուած բացայայտ հալածանքների եւ տեղորի մասին հայկական սփիւռքում սկսուած խօսակցութիւնները լուեցնելու նպատակով 1929 թ. ապրիլի 7-ին, Հայաստանի խորհուրդների 6-րդ համագումարում կազմակերպուել է խորհրդային երկրում «բախտաւոր սասունցիների» շնոր-

Արագածոտնի մարզ, Թալինի տարածաշրջան, գիւղ Կաթնաղբիւր, 11 օգոստոսի 2014 թ.:

91 Տե՛ս Սասուն Մարտիրոսեան, Սասունը Սեմաշուն (փաստագրական երկ), Երեւան, «Լուսապակ» հրատ., 2014, էջ 195-244, ուր բերուած են բազմաթիւ բանաւոր պատմութիւններ:

92 Պօղոս Գրիգորեան, Անպարտ Սասուն, մարտնչող Օւնիկ. յուշապատմներ, Երեւան, «Լուսակ», 2012, էջ 44:

հակալ ելոյթներ: Նրանցից մեկը՝ Բեդոյեան Վարդանը, ում Փարիզում հրատարակուող «Յառաջ» թերթի 1928թ. դեկտեմբերի 10 համարում սխալմամբ ներկայացրել էին որպէս Սիբիր աքսորուած մարդ, ասում է. «... այդ արիւնախում դաշնակցականները... լաւ գիտեն, որ Սասունի ժէռոտ քարերից հաց հանող տոկուն լեռնցիները շատ լաւ կարող են իրենց համար հաց ձեռք բերել Ալազեագում, որը լերկ չէ Սասունի պէս, այլ կանաչ-արօտ, եւ որտեղ խորհրդային իշխանութիւնը խաղաղ աշխատանք եւ կեանքի լաւ պայմաններ է ստեղծել նրանց համար: ...Անցեալ օրը մի սասունցի գեղջուկ վերլիշելով սասունցիների կոտորածների տասնամեակները 1894, 1904, 1914 թթ., հարցնում էր, թէ ինչու՞ 1924թ. կոտորած չեղաւ: Եւ նա ինքը պատասխանեց իր հարցին — որովհետեւ մեր ղեկավարողն այլեւս դաշնակցութիւնը չէ»: Մեկ այլ սասունցի՝ Միսակ Դաւթեանը իր ելոյթում ասում է «քաղաքականապէս եւ կուլտուրապէս յետամնաց ժողովուրդ էր սասունցին, որ իր երկրում զբաղւում էր անասնապահութեամբ, մեղուաբուծութեամբ եւ մասամբ երկրագործութեամբ: Դաշնակցութիւնը կարողացաւ իր որջն ստեղծել այդ երկրում եւ պատճառ դարձաւ հազարաւոր մարդկանց արեան...»⁹³: Այս ելոյթներում ներդրուած քաղաքական գաղափարներն են՝ ա) Սասունը առանձնապէս լաւ տեղ չէր՝ «ժէռոտ քար, լերկ է, բ) Սասունում կոտորածներ կային, որովհետեւ հայերի ղեկավարը դաշնակցութիւնն էր, գ) խորհրդային իշխանութիւնը աշխատանքային լաւ պայմաններ եւ ապահով կեանք է ստեղծել սասունցիների համար: Ոչ մի խօսք՝ Սասունում հայ բնակչութեան սոցիալ-տնտեսական եւ ազգային ճնշումների, թուրքական իշխանութիւնների դերի,

քրդերի հալածանքների, Սասուն հայրենիքի, վերջապէս ցեղասպանութեան եւ սասունցիների հայրենազրկման մասին: Մինչդեռ սասունցիների միջավայրում այդ մասին շատ բառեր կային՝ փախեփախ, գաղթ, կոտորած, ջարդեր... Կարօտի շատ երգեր էին հիւսուել լքուած հայրենիքի մասին, որոնք, ճիշտ է՝ արգելուած էին: Արգելուած էին, բայց թաքուն երգւում էին: Սասունը նրանց համար միայն «լերկ, ժէռոտ քար չէր», Սասունը հազարաւոր տարիների անցեալ եւ իրենց համար թանկ պատմութիւն ունեցող հայրենիք էր, Սասնայ Դաւիթի, Մհերի, Սանասարի, Քուռկիկ ջալալու, Կաթնաղբիւրների հիւսած պատմութիւն, որտեղից մինչեւ Մուշ մի քայլ էր՝ Մշոյ Սուրբ Առաքելոց Վանքի բակում թաղուած Մովսէս Խորենացիով, Ղազար Փարպեցու, Դաւիթ Անյաղթի, Ասողիկի անուններով, Ս.Կարապետ հրաշագործ վանքով: Նրանք գիտէին, որ Մշոյ Խորոնք (Խորնի) գիւղում է ծնուել Խորենացին, Հացեկաց գիւղում՝ Մեսրոպ Մաշտոցը: Մշոյ Յրօնք գիւղը համարւում էր Նոյ Նահապետի որդիներից կրտսերի՝ Տարբանի ընտրած բնակավայրը: Այդ բոլոր գիւղերից այստեղ՝ Խորհրդային Հայաստանում մարդիկ էին ապրում, ապրում էին հարեւանութեամբ, գիշերները հաւաքւում եւ միմեանց ու Սասունը չտեսած իրենց երեխաներին, թոռներին թաքուն պատմում էին իրենց առասպելներն ու իրականութիւնը, իրենց կռիւների ու տոների, իրենց անցեալի ու ներկայի հերոսների մասին: Գաղպէի պատճառով մշուշներում ծուարող գիւղերի մասին: Պատմում էին գիւղը գիւղի հետ կապող կածանների մասին: Պատմում էին նաեւ քրդերի հետ բախումների ու բարեկամութեան, թուրք չեթէների մասին: Դրանք միայն յիշողութիւններ չէին, դրանք նաեւ նրանց ներկայիս կեանքն էր, որից այնպէս շտապում էին ազատուել խորհրդային իշխանութիւնները, բայց որից այդպէս էլ

93 Սասունցիների ելոյթը, «Խորհրդային Հայաստան», 10 ապրիլի 1929 թ.:

երբեք չազատուեցին: Հիմա մեկը եկել եւ համագումարում ասում է՝ «Լերկ, ժէռոտ քար»: Դէ թողէք գնանք մեր լերկ, ժէռոտ քար էրգիր: Սահմանը բացէք՝ գնանք:

Թերթի նոյն համարում տպագրուած է նաեւ համագումարում այս ելոյթներն ըստ էութեան կազմակերպած Աղասի Խանջեանի ելոյթը, որում նա յայտարարում է, որ «Խորհրդային Հայաստանում սասունցիների նկատմամբ չկայ եւ չի կարող լինել որեւէ ուրիշ քաղաքականութիւն, քան մեր ընդհանուր քաղաքականութիւնը գիւղացիութեան նկատմամբ», բայց հիմնական ասելիքն, իհարկէ մնում է նոյնը՝ «արտասահմանում դաշնակցականները ստեր են տարածում սասունցիների հալածանքների մասին՝ նպատակ ունենալով արտասահմանի հայ աշխատաւորների անգիտակից մասն օգտագործել ի շահ միջազգային իմպերիալիզմի... Սասունցի աշխատաւորներն այլեւս չեն ուզում գործիք լինել նրանց ձեռքում, որոնք գլխաւոր պատճառներից մեկն են եղել Հայաստանի սասունցի աշխատաւորութեան սոսկալի անցեալին եւ կոտորածին... սասունցի գիւղացիների դրութիւնը թէեւ համեմատաբար բարելաւուած է, բայց դեռ զգացում են բազմաթիւ վէրքեր, որ մնացել են սասունցիների մօտ արիւնոտ, սոսկալի անցեալից, որի պատասխանատուների մէջ առաջին տեղ է բռնում միջազգային իմպերիալիզմի գործիքը՝ դաշնակցութիւնը»⁹⁴: Խանջեանն, իհարկէ, հիանալի տեղեակ էր անմեղ մարդկանց հետապնդումներին, սակայն նրա ելոյթը մեխը անցեալի դժբախտութիւնների միակ մեղաւոր Դաշնակցութեանը յայտարարելն էր եւ ամեն կերպ «կորսուած հայրենիք», բայց յատկապէս «հայկական կոտորածներ», «մեղաւոր թուրքիա» թոյլ չտալը: Թուրք-հայկական «ազգայնական-թշնամական առեղծոածը յեղափոխական, արմատապէս

լուծելու» բոլշեւիկեան բանաձեւը այդ «առեղծոածում» կոնկրետ կուսակցութեան միակողմանի մեղադրելը, բայց յատկապէս «թուրք»-ին հմեղադրելը եւ հայրենիքը մոռանալն էր: Եւ որովհետեւ այդ «անցեալը չի լինել», որ իրականում անցեալ չէր, այլ այդ մարդկանց ներկայ կեանքն էր, կուսակցական առաջդրանք էր, ուրեմն պէտք էր լռեցնել՝ դրանց չանդրադառնալով:

1930-ականներին ԽՍՀՄ-ը բռնաճշումների միջոցով երկրում ստեղծում էր դասակարգային միատարրութիւն, մասնաւորապէս, վերացնում էին «կուլակութիւնը որպէս դասակարգ»: 1930 թ. փետրուարի 2-ին Միաւորուած Պետական Քաղաքական Վարչութեան թիւ 44/21 հրամանով «կուլակութիւնը որպէս դասակարգ առաւել կազմակերպուած վերացնելու եւ գիւղատնտեսութեան սոցիալիստական վերակառուցման Խորհրդային իշխանութիւնների միջոցառումներին կուլակների հակառակուելու բոլոր փորձերը վճռականօրէն ճնշելու նպատակով... կուլակներին, յատկապէս նրա հարուստ եւ հակայեղափոխական ակտիւ մասին պէտք է կործանիչ հարուած հասցուի»⁹⁵: Ըստ այդ հրամանի, յատկապէս թիրախաւորուած էին «ակտիւ սպիտակգլարդիականները, ապստամբները, նախկին բանդիտները, հակայեղափոխական ակտիւութիւն ցուցաբերողները, եկեղեցական խորհուրդների, կրօնական համայնքների եւ աղանդաւորական խմբերի ակտիւ անդամները, հարուստ կուլակները, վաշխառուները, սպեկուլեանտները, նախկին կալուածատէրերը եւ խոշոր հողատէրերը»⁹⁶: Յիշեալ բոլոր մարդիկ ու

94 Ընկեր Խանջեանի պատասխան խօսքը, «Սորհրդային Հայաստան», 10 ապրիլի 1929 թ.:

95 Приказ Об'единенного Государственного Политического Управления № 44/21 2 февраля 1930г., -<http://www.memorial.krsk.ru/DOKUMENT-/USSR/300202.htm>

96 Приказ Об'единенного Государственного Политического Управления № 44/21 2 февраля 1930г., -<http://www.memorial.krsk.ru/DOKUMENT-/USSR/300202.htm>

խմբերը ենթակայ էին պատժիչ գործողությունների՝ ձերբակալությունների, աքսորների, տեղահանությունների: Այս որոշումը թափ հալածող քաղաքական բռնություններին փաստացի եւ բացայայտ տալիս էր զանգուածային պատժիչ գործողությունների իրաւունք:

Ըստ Թուրքահայերի ներկայիս սերնդի յիշողությունների եւ պատկերացումների՝ իրենց միջավայրում թիրախաւորուած էին նախկին ֆիդայիները. «ղաչաղները ֆիդայիներն են, էրզրում ֆիդայիներն են էղել... Ֆիդային այն մարդիկ էին, ովքեր իրենց ընտանիքները թողել են, ամեն ինչից հրաժարուել են, գնացել են Հայրենիքը պաշտպանելու, իրանց անձը, կեանքը նուիրել են Հայրենիքին, ժողովրդի պաշտպանութեանը: Այստեղ, Խորհրդային Միութիւնում էդ նոյն մարդկանց ասում էին զաչաղ:... Երբեմնի ֆիդայի՝ էս հողի վրայ դարձաւ զաչաղ, այստեղ գալուց յետոյ իրենց սկսեցին զաչաղ ասել... Դրանց բոլորին դաշնակ էին ասում եւ հետապնդում էին չեկիստները: Եւ որովհետեւ ֆիդայիներին դաշնակ էին համարում, թշնամի էին համարում, նրանք էլ թաքնուում էին: [19]20-ական թուականներից որոշ մարդիկ սկսեցին ապրել սարերում, հէնց նրանց էլ սկսեցին զաչաղ անուանել»⁹⁷: Թուում է՝ սա հէնց այն խումբն է, որը կարող էր պոտենցիալ վտանգ ներկայացնել Թուրքիայի դէմ: Նրանք պարզապէս չպիտի լինէին: Իսկապէս, «Իրենք Սովետական Միութեան հետ կոիւ չուէին, բայց Սովետական Միութիւնը իրանց հետ կոիւ ուէր»: «Իրենց հետ» Սովետական Միութեան» կռիւն անյաղթահարելի էր, քանի որ «Իրենք» կռուի առիթ էին իրենց գոյութեան

սոսկական փաստով՝ իրենք ապրում էին քեմալական Թուրքիայի հարեւանութեամբ, երազում էին հայրենիքի մասին, եւ դրանով ինքնին վտանգաւոր էին թուում Թուրքիային: Իսկ Ռուսաստանը երկու պայմանագրերով՝ Մոսկուայի եւ Կարսի, ապա այդ պայմանագրերը ժառանգած ԽՍՀՄ-ը պարտաւորուել էր Թուրքիային ազատել այդ վտանգից:

«...Ազգայնական-թշնամական առեղծուածի լեղաւիղիսական, արմատական լուծումը»

ԽՍՀՄ-ին, այդ թուում Թուրքահայութեան դէմ խորհրդային բռնաճնշումների ամենամեծ ծանրութիւնը բաժին ընկաւ Մեծ տեւորի շրջանին՝ 1936-37 թուերին: Ուշագրաւ է, որ ժամանակագրորէն այն զուգահեռ էր Թուրքիայում իրականացուող Դերսիմի բնակչութեան Յեղասպանութեանը, որում մեծ տեղ էր յատկացուած Հայկական գործօնին՝ որպէս կեղծ խաւաքման միջոցով պետութեանը խաբած եւ պետութեան ու Թուրք ժողովրդի հանդէպ մասնաւոր վրիժառու խմբի: Թուրքիայում Դերսիմի կոտորածներից կենդանի մնացածներին միմեանցից բաժանեցին, աքսորեցին իրենց բնակավայրերից, եւ ուղարկեցին երկրի թրքալեզու շրջաններ⁹⁸:

Խորհրդային Հայաստանում նոյնպէս աքսորւողները շատ էին, բայց քիչ չէին նաեւ գնդակահարւողները: Շիրակի Հայկական գիւղից Սուքիաս Զաքարեանը պատմում է. «...մեր գիւղը լրիւ տաճկահայեր են... ամենաքիչը քսան-քսանհինգ տուն աքսորեցին: Յետոյ փողոցներով աքսորեցին, ամբողջ ընտանիքով, յետոյ էլ

97 Հ. Խառատեան, Զ. Համբարձումեան, Գ. Ստեփանեանի հարցազրոյցը մի խումբ գիւղացիների հետ: Տուեալ հատուածի պատմողը Գոհար Խամոյեանն է: Արագածոտնի մարզ, Թալինի տարածաշրջան, գիւղ Վերին Սասնաշէն, օգոստոս 2014 թ.:

98 Հ. Խառատեան, Հայաստանցիները որպէս թուրքական ինքնութեան կառուցման գործօն: Գաւառահայերը Թուրքիայի Հանրապետութիւնում 20-րդ դարի միջնադարում, ՀՀ ԳԱԱ, ՀԱԻ հրատարակչութիւն, Երեւան, 2018, էջ 178-236, 534-546:

առանձին-առանձին մարդկանց բռնեցին... ուրեմն ի՞նչ էին արել. կոմսոմոլի քարտուղարը մատնութիւն էր արել կոլխոզի նախագահի վրայ, իբրեւ թէ այդ մարդը կազմակերպել է, որ Տաճկաստանի ժողովուրդն անցնի սահմանից այն կողմ: Ձէ՞ որ սահմանն արդէն փակել էին, արդէն յեղափոխութիւնը եղել էր... Սուտ մատնութիւն էր արել, որպէսզի ինքը դառնայ նախագահ... Գիւղացին այն ժամանակ ինչի՞ց էր հասկանում՝ ոչ կրթութիւն ունէին էդ մարդիկ, ոչ էլ գիտէին թէ «հա»-ն ու «չէ»-ն ինչ է: Մեկին ձեւակերպեցին, իբր վատ բան է խօսացել կոլխոզի նկատմամբ: Սուտ էր: Քսան-քսանհինգ տուն բռնեցին, էս Բրդոյենց թախումը (տոհմը — Հ.Խ.) լրիւ բռնեցին, Կոբոյին բռնեցին, Մուրադին բռնեցին, Համբոյին բռնեցին... Քսան-քսանհինգ տնից աւել կը լինէր, բռնեցին տարան: Խեղոյի Թոպոյին չբռնեցին՝ տարան, Կոլիկի ախպորը չբռնեցին՝ Հասրաթին: Գասպարին: Վայ-վայ-վայ: Նոր, նոր, որ կը խօսենք, արդէն կը յիշես... Էն Բուռնաշենց թախումին, Գիւնաշեան Գարեգինին, Պաւլիկին բռնեցին... Էդ վախից չէին՝ գնա, շատ էին վախենում: Հայ ես, հայ մարդ ես, մի բան խօսեցիր՝ ուսաները եկան բռնեցին տարան: Ոչ մեկը չգիտէր՝ էդ մարդը ինչ էր արել, բայց ինչու՞ բռնեցին: Ո՞վ գիտէր ինչու բռնեցին: Ի՞նչ է արել, այնտեղից [Արեւմտեան Հայաստանից] եկել է այստեղ, փախեփախին եկել է, եկան բռնեցին տարան: Այստեղ ի՞նչ էր արել այդ մարդը, սովետին ի՞նչ էր արել, սովետ էլ չէր տեսել դեռ կարգին, նոր էր եղել սովետը»⁹⁹ :

Շիրակի մարզի Երազգաւորս գիւղի բնակիչները Յեղասպանութիւնից փրկուած թուրքահայեր են: Երազգաւորսը Արեւմտեան Հայաստանին՝ Թուրքիայի

սահմանին կպած գիւղ է. «մեր գիւղից էդ տարիներին մօտաւորապէս վաթսուն ընտանիք տուժել են ...երեք հօրեղբայրներին՝ Արամին, Գարեգինին ու Ալեքսանին ձերբակալել են 1937 թ.: Արամ հօրեղբէրս առաջին սպանուածներից (գնդակահարուածներից) է էդէ, իսկ էրկու հօրեղբօրս [19]37 թուին Սիբիրներն են աքսորել, գնացել ու գնացել են: Մեղադրանքն էղել է, որ դուք հակա էք, Սովետին դէմ էք: ...քանի՜ հոգու մեր գիւղից տարել ու վերջացրել են: Ուղղակի սպանել են, դիակները բարձել են բեռնատար մեքենան, տարել են լցրել սահմանի վրայ գտնուող փոսը: [Թաղած տեղը] սահմանն է, փակ է, հնար չկար տեսնելու: Յետոյ բետոնով փոսը լցրել էին, հարթեցրին, կորցրին գնաց: Հետք ե՞րբ թողեցին որ...»¹⁰⁰:

Թալինի շրջանի Աշնակ գիւղում հաստատուել էին Սասունից փախստականները: Աշնակցի Հենրիկ Մարտիրոսեանը համոզուած է, որ արմատախիլ էին անում հայրենիք գնալու երազանքները. «էս մարդը Սասունից փախել, եկել է, յանցագործ չի, իհարկէ երազում էր, որ պիտի գնար Էրզիր, նա ինչ-որ թշնամանք չի ունեցել կառավարութեան հանդէպ, չի եղել [այդպիսի բան]: Հիմի մարդիկ կային, որոնք, հօրս ասածն է, նրանց հանել են որպէս ժողովրդի թշնամի: Ընդհակառակը, նրանք ժողովրդի համար էին: Հայրս ասում էր, որ մեկին բռնել էին, որ իբր իր մտածումով նա պիտի գնայ Սասուն: Ասում էր էդ մարդը յանցագործ չէր, իրա հոգին էր դա, որ պտի գնա Սասուն նորից, նա յանցագործ չէր...»¹⁰¹:

99 Գալանէ Ծագոյեանի հարցազրոյցը Սուքիաս Զաքարեանի հետ: Շիրակի մարզ, գիւղ Հալկաւան, 2012 թ.:

100 Սաշա Մխիթարեանի պատմութիւնը Երազգաւորս գիւղում 2012 թ. գրանցել է Գալանէ Ծագոյեանը: Տե՛ս

<http://armeniatotalitaris.am/?p=1705>

101 Յասմիկ Կնեազեանի հարցազրոյցը Հենրիկ Մարտիրոսեանի հետ: Արագածոտնի մարզ, Թալինի տարածաշրջան, գիւղ Աշնակ, 2013 թ.:

Աշնակում, թուրքահայերով բնակեցրած շատ գիւղերի նման, տարածուած է այն համոզմունքը, որ թուրքահայերի հանդէպ խորհրդային բռնաճնշումների զոհ են ընտրուել յատկապէս Յեղասպանութեան շրջանում կոտորածներին դիմադրութեան մասնակիցները: Աշնակում ապրող Սանասար Արոյեանը պատմում է, որ «վերեւներից» գիւղերի ղեկավարներին հարկադրում էին «ժողովրդի թշնամիների» մասին տեղեկութիւններ տալ: «Մարտիրոսեան Զաքարը կոլխոզի նախագահն էր, ինքը ասել է՝ «մեր մօտ դաւաճաններ չկան»: Թումասեան Աշոտին ու իր ընկեր Մանուկին բռնեցին տարան հարցաքննութեան, ասում են՝ «ովքե՞ր են ձեր գիւղում ժողովրդի թշնամիները»: Ասում է՝ «ինչքա՞ն ասեմ»: «Ինչքան շատ՝ էնքան լաւ»: Ասում է՝ «ով Արփաչայը՝ Արաքսը անցել է այս կողմ, բոլորը ժողովրդի թշնամի են, բռնէք ու աքսորէք»: Վերցնում այդ մարդուն Երեւան, ուղղիչ տուն են տանում: ...հա, ես ընդհանուր թշնամու դէմ զէնք եմ վերցրել, կռուել եմ, թուրքը մեզ կոտորել է, ես էլ զէնք եմ վերցրել ինքնապաշտպանութեան, ես նախադարձակ չեմ եղել, ինչու՞ են դրա համար ինձ աքսորում, մեղադրում, ես իմ ընտանիքն եմ պահել, իմ պատիւը, իմ էրեխայի կեանքն եմ փրկել, ինչու՞ են դրա համար ժողովրդի թշնամի սարքել...»¹⁰²:

Մարդկանց բանաւոր յիշողութիւնները միայն տարածուած պատկերացումների արդիւնք չեն, դրանք լուրջ հիմքեր ունեն: Խորհրդային չեկիստներն առանձնապէս չէին թաքցնում, որ փնտրում են «թուրքիայում կռուած» մարդկանց կամ «թուրքերի դէմ բացասաբար տրամադ-

րուածներին»: Նոյնիսկ ձերբակալուած արեւմտահայերի քննչական գործերից է երեւում, որ նրանց «կռուած» լինելու մասին հարցեր են տուել եւ դրանք նոյնիսկ տեղ են գտել մեղադրական եզրակացութիւններում: Ծիշտ է՝ դրանք զուգակցուել են «մաքուր խորհրդային» մեղադրանքների հետ՝ «հակասովետական ագիտացիա», «իշխանութեան հասցէին վատ խօսել» եւլն: Օրինակ, 1892թ. Բասենի գաւառի Ալիջակրակ գիւղում ծնուած Փիլոս Խաչատուրի Անթանոսեանը ձերբակալուել է 23.10.1937թ. «Թուրքիայում եղած ժամանակ մասնակցել է հայ-թուրքական կոտորածներին, Օրջոնիկիձէի մահուան առիթով վատ խօսքեր է ասել, քարոզել է խորհրդային իշխանութեան դէմ» մեղադրանքներով: Մեկ ամիս անց՝ 16.11.1937թ. մարդը 10 տարով դատապարտուել է ազատազրկման ուղղիչ աշխատանքային գաղութում¹⁰³: 1896թ. Խարբերդում ծնուած Պետրոս Ստեփանի Հախիկեանը առաջին անգամ «լրտես» մեղադրանքով ձերբակալուել է 20.08.1931, երեք տարով դատապարտուել ազատազրկման ուղղիչ աշխատանքային գաղութի¹⁰⁴: Հազիւ վերադարձած՝ ձերբակալուել է երկրորդ անգամ, 23.09.1937թ.-ին: Մեղադրանքը՝ «1914-16թթ. ապրել է ԱՄՆ-ում, Թուրքիայում աշխատանք է տարել Կիլիկիայի ազատ հայկական պետութիւն ստեղծելու համար, ինչով նպաստել է անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիզմի քաղաքականութեանը»: Այս «ծանր» յանցագործութիւնների համար մարդը 22.12.1937թ.-ին դատապարտուել է գնդակահարութեան¹⁰⁵:

Ներկայ պահին որեւէ թուային տուեալ չունենք քաղաքական բռնաճնշումների զոհ «արեւմտահայերի» եւ «արեւելահայերի» քանակական տուեալները համեմատելու համար, սակայն արեւմտա-

Յասմիկ Կնեազեանի հարցազրոյցը Սանասար Արոյեանի հետ: Արագածոտնի մարզ, Թալինի տարածաշրջան, գիւղ Աշնակ, 2013 թ.:

102 Յասմիկ Կնեազեանի հարցազրոյցը Սանասար Արոյեանի հետ: Արագածոտնի մարզ, Թալինի տարածաշրջան, գիւղ Աշնակ, 2013 թ.:

103 ՀԱԱ, ֆ. 1191, թ. 8, գ. 1664, 1665:

104 ՀԱԱ, ֆ. 1191, թ. 9, գ. 2045, 2046:

105 ՀԱԱ, ֆ. 1191, թ. 8, գ. 1464, 1465.

հայերի մէջ տարածուած համոզմունքը, որ իրենք զոհ են գնացել գլխաւորապէս «թուրքերին դիմադրելու», կամ ազատ Հայաստանի ձգտումների պատճառով, ուղղակիօրէն ենթադրելի է դարձնում, որ իրականացւում էր Մոսկուայի եւ Կարսի պայմանագրերի համապատասխան պարտաւորութիւնը՝ իր տերիտորիայում արգելել միւս երկրի դէմ պայքարելու նպատակ ունեցող խմբերի գոյութիւնը:

Մոսկուայի եւ Կարսի պայմանագրերը նախապատրաստած եւ կնքած խորհրդային կողմի բոլոր հիմնական դերակատարները, բացի այդ ամենը ղեկավարած եւ ղեկավարող Ի. Ստալինի եւ դրա ծրագրային գաղափարախօս Ա. Միկոյեանի, 1936-38-ին կամ արդէն մահացել էին, կամ բանտերում էին եւ հերթով գնդակահարւում էին: 1936թ. մահացել էր ստալինեան հովանաւորութիւնից զրկուած Գ. Ջիզերինը, ինչպէս Ա. Միկոյեանն է ասել՝ մեկանխովիայից եւ անգործութիւնից¹⁰⁶: 1936թ. էր մահացել նաեւ Բ. Լեզրանը: Լ.Տրոցկին փախել էր Ստալինի հետապնդումներից, Ս.Օրջոնիկիձէն 1937թ. ինքնասպան էր եղել Լաւրենտի Բերիայի հետապնդումներից, Լեւոն Կարախանը, Շալուայ Էլիաւան, Բուդու Մդիւանին, Սարգիս Կասեանը, Եակոբ Գանեցկին (Կարսի պայմանագրի քննարկումների ուսաստանեան ներկայացուցիչը), Ջեմալ Կորկմասովը գնդակահարուել են 1937թ.: Պօղոս Մակինցեանը գնդակահարուել էր 1938թ.: Արտաշէս Կարինեանը 1937թ. աքսորուել է, 1940թ. աքսորից վերադառնալուց յետոյ զբաղուել է գիտական գործունէութեամբ:

Կովկասեանն ուր «պարահանդէս»ը 1936-37 թթ. գլխաւորում էին Ստալինը եւ Լ.

Բերիան:

Մեծ տեղորդ՝ 1936-37 թթ. ԽՍՀՄ բռնաճնշումների ծաւալուն դրսեւորումները Հայաստանում սկսուեցին 1936 թ. յուլիսի 9-ին Թիֆլիսում՝ Բերիայի առանձնասենեակում, ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջեանի սպանութեամբ: Նա յիշուի շատ էր յոգնել լուռ ու հնազանդ շարունակել «...ազգայնական-թշնամական առեղծուածի յեղափոխական, արմատական լուծումից» եւ նոյնիսկ երբեմն չէր կատարում ուղղակի յանձնարարականները: Խորհրդային իրողութիւններում նա արդէն աւելորդ էր, նոյնիսկ խանգարում էր:

Պաշտօնապէս յայտարարեց, որ Ա. Խանջեանն ինքնասպանութիւն է գործել: Խանջեանի սպանութիւնից տաս օր անց, Թիֆլիսում հրատարակուող «Заря Востока» թերթ յուլիսի 20-ի համարում հրատարակուեց Բերիայի «Փոշխացնել սոցիալիզմի թշնամիներին!» յօդուածը, որում նա գրում է, որ հիմայ արդէն պարզուել է, որ Խանջեանը տարիներ շարունակ պարբերաբար նամակագրութիւն է ունեցել արտասահմանում (Փարիզում) գտնուող հայկական հակայեղափոխական բուրժուա-նացիոնալիստական ռամկավար կուսակցութեան յայտնի ներկայացուցիչ ոմն Չոպանեանի հետ: Չոպանեանը հակայեղափոխական, նացիոնալիստական խորհուրդներ է տուել Խանջեանին, առաջարկել է 1936թ. նոր Սահմանադրութեան առիթով դնել Հայաստանի սահմանների վերանայման եւ ընդարձակման հարցը: Խօսքը ոչ միայն Անիի, Արարատի, Կարսի եւ Սուրմալուի մասին է, այլեւ Ախալքալի, Ղարաբաղի, Նախիջեւանի: Խանջեանը հետեւել է այդ հակայեղափոխական խորհուրդներին, հովանաւորել է հայ մտաւորականութեան, գրողների մի մա-

106 В. Бережков. Как я стал переводчиком Сталина, Москва, ДЭМ, 1993, էջ 336:

սին՝ կատաղի նացիոնալիստական տարրերին¹⁰⁷։ Այսպիսով տեղեկացվում է, որ հայկական «յանցաւոր նացիոնալիզմը» գլխաւորապէս Հայաստանի խորհրդայնացման շրջանում Թուրքիային եւ Ադրբեջանին անցած հայկական տարածքների վիճարկման հնարաւորութեան հարցն է։ Սա ուղղակի ակնարկ, գուցէ նոյնիսկ մեղադրանք էր «միւս երկրի»՝ Թուրքիայի դէմ պայքարելու նպատակ ունեցող խմբի գոյութեան մասին։ Խորհրդային Հայաստանում այդ մասին բարձրաձայն չէին խօսում, բայց շուրջով խօսում էին «չատ բարձրաձայն»։ Խօսում էին այն մասին, որ Թիֆլիսում Խանջեանին սպանել է Լավրենտի Բերիան, «վրացիները»։ Այս «սարսափելի նորութեան» մասին խօսողները կամ դրանում կասկածողներն անմիջապէս ձերբակալւում էին եւ ենթարկւում զանազան պատիժների։ ՀՀ Ազգային Արխիւում պահուող գործերում 1936-1949թթ. ընթացքում «Խանջեանի թեմայով» պատժուածների թիւը 800-ի է հասնում։ Տարիների հետ պատժողների թիւը նուազում էր, բայց պատժաչափերն աւելանում, պատժատեսակները՝ խստանում էին։

Սփիւռքում Խանջեանի մահն ուղղակի կապում էին սահմանների խնդրին եւ համարում սպանութիւն. «աստիճանաբար լուրեր կը հասնէին արտասահման։ Կը պարզուի, որ Խանջեան վէճ ունեցած է խորհրդային իշխանաւորներուն հետ Հայաստանի հողային պահանջներուն շուրջ։ Նոր սահմանադրութեամբ կը լուծուէր Անդրկովկասի ֆեոտերացիան եւ Հայաստանի ներքին սահմանները կը դառնային վերջնական։ Կը կարծուի, թէ Բերիայի հետ ունեցած վէճի ընթացքին է, որ Խանջեան

սպանուած է Թիֆլիսի մէջ»¹⁰⁸։ Օգոստոսին սկսուեցին մտաւորականների ձերբակալութիւնները։ Հայաստանի մամուլը ձերբակալութիւններին նախորդող կամ ուղեկցող հռետորաբանութեամբ բացայայտում է Հայաստանին վերագրուող նացիոնալիզմի արեւմտահայկականութեան թեքումը։ Այսպէս, Հրահայ Բոչարն իր խօսքում ասում է. «Նորենցն, իմ անկեղծ համոզմամբ, նացիոնալիստ է եւ նրա նացիոնալիզմը թափանցել է նոյնիսկ նրա ընտանեկան կենցաղի մէջ։ Պատահական չէ, որ սասունցի Վաղարշակ Նորեմցի տղայի անունը Սասունիկ է (այսինքն՝ Նորենցն իր որդուն անուանակոչել է Թուրքիայում գտնուող իր հայրենիքի՝ Սասունի անունով - Հ.Խ.)։ Վ. Նորենցն ու Ա. Բակունցի «Ծիրանի փողի» Սասուն վերադառնալ ցանկացող հերոսը յիշեցնում են իրար (երկուսն էլ յանցագործ նացիոնալիստներ են, քանի որ հերոսացնում են Սասուն՝ հայրենիք վերադառնալ ցանկացողներին - Հ.Խ.)»¹⁰⁹։ Նաիրի Զարեանը թեման ընդարձակում է. «...Բակունցի նացիոնալիստական-տրոցկիստական խմբակը դնում էր Հայաստանի սահմանների հարցը եւ ատելութիւն էր հրահրում դէպի թուրքերը, Թոթովեցը... քարոզում էր հայերի եւ թուրքերի թշնամութեան ուսաստանական տեսութիւնը ...» (ընդգծումն իմն է- Հ.Խ.)¹¹⁰։

1936 թ. դեկտեմբերի 31-ին «Գրական թերթում» «Դաշնակցական տականքը» վերնագրով հրատարակւում է Ա. Ոսկերչեանի յօդուածը, որում «Կեանքը հին

107 Развезать в прах врагов социализма. Газета «Заря Востока», Тифлис, 20 июля, 1936г.

108 Լազեան Գաբրիէլ, Հայաստան եւ հայ դատը հայ և ռուս յարաբերութիւններու լոյսին տակ, Երեւան, 1991, էջ 336։

109 ՀԽԳՄ կուսակցական կազմակերպութեան 1936 թ. օգոստոսի 7-ի ժողովից։ ՀՊԱ, ֆ. 1346, ց. 1, գ. 4, թ. 13-16, էջ 104-106։

110 Նաիրի Զարեան, Ընդդէմ նացիոնալիզմի և տրոցկիզմի, յանուն սոցիալիստական մեծ գրականութեան. - «Գրական սերունդ», 1936, թիվ 4, էջ 15-19։

հռովմէական ճանապարհի վրայ» գրքի հեղինակ Թոթովենցի մասին, ի մասնաւորի, ասւում է, որ նա «...մինչեւ յեղափոխութիւնը հանդէս է եկել հայ ժողովրդի ոխերիմ թշնամի դաշնակցութեան ջարդարար նացիոնալիստական քաղաքականութեան ջատագովի դերում: Թոթովենցը եղել է յայտնի շովինիստ, ջարդարար Անդրանիկ փաշայի համհարզը: Ազգային ատելութիւն եւ թշնամանք քարոզելու գործում բաւական փորձ է ձեռք բերել... Նրա զոռոգիական նացիոնալիզմը, խորհրդային կարգերի հանդէպ ունեցած գազանային ատելութիւնը... պոռթկաց մեկից՝ «Կեանքը հին հռովմէական ճանապարհի վրա է գրական վիժուածքում: Այդ գրուածքում ...նկարագրելով ազգամիջեան փոխյարաբերութիւնները, թթու ազգայնամոլի տեսանկիւնով, որի համար գոյութիւն չունեն դասակարգային պայքարը, հայ ու թուրք աշխատաւորներ, այլ կայ միայն «հայեր ու թուրքեր»»: «Գրական թերթի» 1937 թ. մարտի 10-ի համարում «Նացիոնալիստ տականքների հոգեւորդին» վերնագրով յօդուածում Հրաչեայ Քոչարը Արարատը գովերգելու համար սպառնում է խաչիկ Դաշտենցին («Արագածի ու Արարատի ստուերները դրօշ են երիտնացիոնալիստի համար»), իսկ բանաստեղծութիւնը համարում է «տրոցկիստական-նացիոնալիստական գրական վիժուածք»:

Ակնյայտ է, որ Բերիայի յօդուածից յետոյ «Նացիոնալիստ» տերմինի մեկնաբանութիւնում գրողներն այլեւս կողմնորոշուած են, այն է՝ ընթացիկ փուլում հակայեղափոխական նացիոնալիստ են Արեւմտեան Հայաստանը գովերգողները, կարօտողները, հայրենիք վերադառնալ երազողները, Հայաստանի սահմանների արդարութեանը եւ հայ-թուրքական բարեկամութեանը կասկածողները եւ, իհարկէ, ռասիստ են հայկական ջարդերը յիշատակողները:

ՆԳԺԿ-ի կողմից հայաստանեան «նացիոնալիզմի» ձեւակերպման հասունացումը լաւ երեւում է Խորհրդային Հայաստանի նախկին Լուսժողկոմ, Մարքսիզմ-Լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճիւղի տնօրէն Ներսիկ Ստեփանեանի հարցաքննութիւնների ընթացքից: 1936 թ. մայիսի 21-ին քննիչներն ասում են, որ իրենց յայտնի են նրա նացիոնալիստական հայեացքները եւ պահանջում են մեղադրեալից խոստովանել, թէ որո՞նք են դրանք: Ն. Ստեփանեանի պատասխանը. «...ինձ նացիոնալիստ են անուանում Հայաստանում ազգային-մշակութային շինարարութեան ճիշտ գծի վերաբերեալ իմ հայեացքների համար, ինչպէս է. Չարենցի նկատմամբ հարցն է, կամ՝ Կենտկոմում «Կռունկ» եւ «Ծիծեռնակ» երգերն արգելելու որոշման դէմ ելոյթի, Մոսկուայի հայ մշակոյթի տունը Անդրֆեդերացիային յանձնելու Մուղդուսու եւ Ակոպովի առաջարկութիւններին դէմ ելոյթիս համար, որը նացիոնալիստական որակուեց»¹¹¹: Յաջորդ՝ մայիսի 29-ի հարցաքննութեանը քննիչներն այս ցուցմունքներից եզրակացրել են նրա «հակայեղափոխականութիւնը» եւ պահանջել աւելի մանրամասն ներկայացնել իր նացիոնալիստական հայեացքները: Ն. Ստեփանեանը, ակնյայտօրէն արդէն ՆԳԺԿ-ի ծանր ծեծի մեթոդներով «մշակուած», ասում է, որ Մոսկուայում սովորելու տարիներին, 1926 թ., սխալ հայեացքների պատճառով գտնում էր, որ Ղարաբաղը եւ Ախալքալաքը պէտք է Հայաստանի կազմում լինէին, բայց Հայաստան վերադառնալուց յետոյ հասկացել է իր սխալը եւ դրանց հակայեղափոխական, հակակուսակցական բնոյթը¹¹²: Յուլիսի չորսի հարցաքննութեան ժամանակ արդէն քննիչը հարցը ձեւակերպում է՝ հաստատելով. «Քննութիւն-

111 Հայաստանի Ազգային Արխիւ, ֆ. 1191, ց. 4, գ. 101, թ. 2 շրջադարձ:

112 Ամդ, թթ. 79-81:

նը հաստատում է, որ Դուք հայկական հայեցողափոխական, ռազմատենչ նացիոնալիզմի հայեացքների կրող էք: Ընդունում եք», ինչին վերջինս ստիպուած է պատասխանել. «այո, ընդունում եմ, որ ես հայկական նացիոնալիզմի հայեցողափոխական հայեացքի կրող եմ եւ լիակատար էվոլյուցիա եմ կատարել մինչեւ դաշնակցականութիւն-տրոցկիզմ... Բայց իմ գործնական աշխատանքում ես դրանք չեմ կիրառել»: «Դա ճիշտ չէ՛, ճի՛շտ պատասխանէք», — պահանջում է քննիչը: Եւ Ստեփանեանը ստիպուած «խոստովանում է», որ կիրառել է¹¹²: Ու՛ր պիտի փախչէր ՆԳԺԿ-ի չարձանագրուող սարսափելի մեթոդներից: Ցուցմունք վերցնողը չի հետաքրքրւում կիրառելու մանրամասներով, բաւական է կիրառելու խոստովանութիւնը: Բայց Բերիայի ուղղորդող յօդուածի լոյս տեսնելուց յետոյ Հայաստանի «թիւ մեկ նացիոնալիստը» մի շարք հարցաքննութիւնների ընթացքում դեռ պէտք է «խոստովանի», որ հայեացքներից բացի գործել է՝ հակայեղափոխական խմբակ է հաւաքագրել գրողներից ու մտաւորականներից, որտեղ քննարկել են Անդրերկրկոմի ազգային քաղաքականութիւնը, ահաբեկչական մեթոդներով Անդրֆեդերացիան տապալելու, Բերիային սպանելու ծրագրեր... Իսկ ահա հոկտեմբերի 15-ի հարցաքննութեանը ՆԳԺԿ-ն ստանում է Բերիայի ցանկալի յաղթաթուղթը. Ներսիկ Ստեփանեանը «խոստովանում» է, որ կուսակցութեան դէմ պայքարում պէտք է օգտագործուէր «այսպէս կոչուած Հայկական հարցը»: Քանի որ իր կողմից հաւաքագրուած հակայեղափոխական-նացիոնալիստական խմբակը ԽՍՀՄ ազգային քաղաքականութեանը հակադրելու ոչինչ չեն գտել, մնացել են դաշնակցական ծրագրերի յոյսին: Ն. Ստեփանեանը «խոստովանում է», որ անշուշտ դրանք հակայեղափոխական հայեացքներ են, բայց իրենք գտնում

էին, որ հայ ժողովուրդը «կոյր աղիք» է քշուել եւ անհրաժեշտ է Հայաստանին միացնել Լեռնային Ղարաբաղը, Ախալքալաքը եւ Նախիջեւանը, իսկ «անձամբ ես գտնում էի, որ պէտք է Հայաստանին միացուէր Ադրբեջանի ողջ հայաբնակ լեռնային հատուածը: Մենք բոլորս գտնում էինք, որ վաղ թէ ուշ պէտք է Հայաստանին միացուի անմարդաբնակ Կարսը... Մենք գտնում էինք, որ եթէ առաջիկայ տաս տարում Կարսը Հայաստանին չմիացուի, ոռոգման մեծ ցանց չկառուցուի եւ արտասահմանի հայերի մեծ ներգաղթ չլինի, ապա արտասահմանի հայերը վերջնականապէս կը ձուլուեն... Մենք Անդրերկրկոմի ղեկավարութեանը եւ անձամբ Բերիային հակայեղափոխական բանսարկութիւններով մեղադրում էինք հակահայկական քաղաքականութեան մէջ, աւելին, հակայեղափոխական բանսարկութեամբ վրացական նացիոնալիզմին օժանդակելու եւ հակահայկականութեան մէջ մեղադրում էինք Ստալինին»¹¹³:

Ցանկալի փաստաթուղթն ստացուած է: Կայ, կա՛յ Հայաստանում «միւս երկրի դէմ» պայքարելու նպատակ ունեցող խումբ, այն ղեկավարում է Ներսիկ Ստեփանեանի կողմից եւ Խորհրդային Հայաստանը ամբողջ թափով պայքարում է դրա դէմ: Փոխկապակցուած «յանցագործները»՝ Ներսիկ Ստեփանեանն ինքը եւ նրա «ղեկավարած հակայեղափոխական, տրոցկիստական, նացիոնալիստական խմբի անդամների» յայտնի դէմքերը՝ ձերբակալուած գրողների բացարձակ մեծամասնութիւնը պատիժը ստացել է Ստալինի անձնական թոյլտուութեամբ, այսպէս կոչուած «ստալինեան ցուցակներով»¹¹⁴:

113 Անդ, թթ. 185-186բ:

114 Ստալինեան ցուցակը ԽՍՀՄ Գերագոյն դատարանի ռազմական կոլեգիայի կողմից դատաւարտման եմթակայ այն անձանց անուանական ցուցակն է, որոնք մինչեւ դատարան ուղարկուելը հաստատում էին անձամբ Ստալինի եւ Քաղ-

**1936-37 թթ. ձերբակալուած բոլոր
Հայ գրողները «Հակայեղափոխական-նա-**

բիրոյի այլ անձանց (Վ. Մոլոտով, Լ. Կազանովիչ, Կ. Վորոշիլով, Ա. Ժդանով, Ա. Միկոյեան, Ս. Կոսիոր) կողմից՝ «կողմ եմ» մակագրութեամբ եւ ստորագրութեամբ: 1936, 1937, 1938-ին Ստալինեան ցուցակները 388-ն են, հաւաքուած են 11 հատորի մէջ եւ պահուում են ՌԴ նախագահի արխիւում (АП РФ): Ցուցակները հրատարակութեան են պատրաստուել ՌԴ նախագահի արխիւի, Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական պատմութեան պետական արխիւի (РГАСПИ), եւ «մեմորիալ» իրաւապաշտպան կազմակերպութեան համագործակցութեամբ, 2002-2013 ընթացքում. 1937-1938 ի համար այդ ցուցակները ներառում են ռազմական կոլեգիայի կողմից դատաւարտուած 43.634 անձի անուն: Ստալինեան ցուցակներով դատաւարտումները շարունակուել են 1940, 1942, 1950-ին, բայց անհամեմատ նուազ ծաւալներով: Ստալինեան ցուցակներով դատաւարտուածների մէջ զգալի տեղ են զբաղեցնում Ն.Գ.ԺԿ չեկիստների անունները: Դատաւարտման երեք մակարդակ կար, 1-ին՝ գնդակահարութիւն (39 հազար մարդ), 2-րդ՝ 10 տարուայ ազատազրկում (մօտ 5 հազար մարդ), 3-րդ՝ 5-8 տարուայ ազատազրկում (102 մարդ): Ռուսաստանի Ֆեդերացիայի Նախագահի Արխիւից Ռուսաստանի «Մեմորիալ» իրաւապաշտպան կազմակերպութեան կազմած ցանկերով Հայաստանի պատժողոճներից Ստալինին հաստատման են ուղարկուել 180 մարդու անուն պարունակող 13 ցուցակ: Հայաստանի 13 «ստալինեան ցուցակներից» հինգը կազմուել է 1937թ. (երեք ցուցակ՝ 25.06.1937թ., չորրորդը՝ 15.09.1937թ., հինգերորդը՝ 22.11.1937թ., 8-ը՝ 1938թ.): 180 մարդուց 13-ը այլազգիներ էին՝ հրեայ, ռուս, կան նաեւ երկու մահմեդական ազգանուններ: Հայաստանի՝ ստալինեան ցուցակներով դատաւարտուածների թիւը թէ համեմատական, թէ բացարձակ թուերով զգալիօրէն զիջում է ԽՍՀՄ միւս հանրապետութիւնների թուերին: Միւս կողմից հայերը ստալինեան ցուցակներով դատաւարտուում էին ոչ միայն Հայաստանից: Համեմատութեան համար ասենք, որ օրինակ, ստալինեան ցուցակներով Հայաստանին անհամեմատ՝ 20 անգամ գերազանցող Վրաստանի բնակչութեանը վերաբերող ցուցակներում կան 263 հայեր, Ադրբեջանի ցուցակներում՝ 54 հայեր: Միւս հանրապետութիւնների, այդ թում Ռուսաստանի՝ ստալինեան ցուցակներով դատաւարտուած հայերի թուերը դեռեւս հաշուած չեն: Բոլոր դէպքերում սրանք թերեւս վերջնական թուեր չեն, քանի որ ցուցակներում ազգային պատկանելութիւնը չէր նշում, դրանք վերականգնուում են գլխաւորապէս անուն-ազգանուններով և հետազօտութեամբ:

ցիոնալիստ» էին (է. Չարենց, Ա. Բակունց, Վ. Թոթովենց, Վ. Ալազան (ձերբակալուել եւ տաս տարով ազատազրկման է դատաւարտուել նաեւ նրա եղբայրը՝ նկարիչ Եղիազար (Դանչոյ) Գաբուզեանը) , Գ. Մահարի, Վանանդեցի, Լեռ Կամսար, Զ. Եսայեան, Վ. Նորենց, Դ. Տէր-Սիմոնեան, է. Չոփուռեան, է. Չուբար, Մ. Զանան, Ն. Մակինց, Ա. Վշտունի եւ այլք): Ուշագրաւ է, որ ձերբակալուած գրողների բացարձակ մեծամասնութիւնը թուրքահայեր էին (գլխաւորապէս՝ Արեւմտեան Հայաստանից), կամ Արեւելեան Հայաստանի այն հատուածից, որոնք բոլշեւիկները Մոսկուայի եւ Կարսի պայմանագրերով յանձնեցին թուրքիային, բոլորը՝ Յեղասպանութիւնը վերապրած գաղթականներ. Չարենցն ու Վանանդեցին Կարսից էին, Թոթովենցը՝ Խարբերդից, Զ. Եսայեանը, Մ. Զանանը, է. Չոփուռեանը՝ Կոստանդնուպոլսից, Վ. Նորենցը՝ Սասունից, Ալազանը, Գաբուզեանը, Մահարին, Վշտունին, Լեռ Կամսարը, Գրականութեան ինստիտուտի տնօրէն Հենրի Գաբրիէլեանը՝ Վանից: Առհասարակ, ձերբակալուած մտաւորականների մէջ արեւմտահայերը, մասնաւորապէս վանեցիները մեծ թիւ էին կազմում: 1937 թ. նոյեմբերի 10-ին ձերբակալուած Երեւանի պետհամալսարանի ռեկտոր Նորայր Դաբադեանը Վանում էր ծնուել՝ 1904 թ.: Մեղադրուել է «Խանջեանի, Ամատունու, Գուլոյեանի եւ ուրիշների կողմից ղեկավարուող Հակախորհրդային, աջ-տրոցկիստական, ազգայնամոլական կազմակերպութեան» անդամութեան մէջ¹¹⁵ : Վանում էր ծնուել նաեւ Երեւանի պետհամալսարանի աշխարհագրական երկրաբանական ֆակուլտետի դեկան, գիտա-հետազօտական ինստիտուտի տնօրէն, 1937 թ. օգոստոսի 31-ին ձերբակալուած Տիգրան Զրբա-

115 Արմենակ Մանուկեան, Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում 1920-1953 թթ., Երևան, «Առեւտու-Անի» հրատ., 1999, էջ 75:

չեանը: «Տնտեսական լրտեսութեան» մեղադրանքով հարցաքննուող Տ. Զրբաչեանը մահացել է հարցաքննութեան ժամանակ: Տիգրան Զրբաչեանի ճակատագիրն անխուսափելի էր դարձնում նրա ձերբակալութիւնը. դեռեւս Վանում նա դժբախտութիւն էր ունեցել լինել Վանի Հայկազեան Կեդրոնական վարժարանի սան Աղասի Խանջեանի ուսուցիչը, իսկ 1920 թ. Պողոս Նուբարի կրթաթոշակով սովորել Փարիզի Սորբոնի համալսարանում, 1927 թ. ամուսնացել Վանում ծնուած էլբիս Տիգրանի Կարասեֆերեանի հետ, բնակարան ստացել ՀՕԿ-ի շէնքում: Ազգադրագէտ Յարութիւն Մարութեանը ՀՀ Ազգային արխիւում ծանօթացել է Տիգրան Զրբաչեանի քննչական գործի նիւթերին: Ըստ այդ նիւթերի, «Տ. Զրբաչեանը եղել է հայաստանեան ներքին գործերի մարմինների ուղղորդութեան ծիրում դեռեւս 1926 թուականից, Փարիզից վերադառնալուց անմիջապէս յետոյ»¹¹⁶, այսինքն՝ թուրքահայերի դէմ կազմակերպուած հալածանքների հէնց սկզբից: ԵՊՀ դասախօս էր նաեւ 1881 թ. Վանում ծնուած, Շուէյցարիայում եւ Գերմանիայում կրթութիւն ստացած փիլիսոփայ Միսակ Խոստիկեանը, գնդակահարուած ՀԽՍՀ յատուկ եռեակի 1938 օգոստոսի որոշմամբ¹¹⁷: Վան քաղաքում ծնուած, Մերձաւոր Արեւելքի պատմութեան ամբիոնի պրոֆէսոր, 1927 թ. Խորհրդային Հայաստան տեղափոխուած Յովհաննէս Յակոբեանին մեղադրել են մի քանի արտասահմանեան երկրների «հե-

տախտուղութիւնների աշխատակից», «ռամկավար» կուսակցութեան նախկին անդամ լինելու եւ, իհարկէ, գերյանցանքը՝ կապ է ունեցել «սահմանների հարց քննարկող» Արշակ Չոպանեանի հետ¹¹⁸: Գնդակահարուել է Ստալինի կողմից ստորագրուած ցուցակով: Անգլիայի հետախուզութիւնների համար աշխատանքի ներքաշման մեղադրանքով 1938 թ. գնդակահարութեան է դատապարտուել նաեւ Կ. Պոլսի Կեդրոնական վարժարանի սան, լրագրող Տիգրան-Զաւէն Չուքասեանը՝ մեղադրուելով «Հայաստանում գործող աջ-տրոցկիստական, ազգայնական, լրտեսական կազմակերպութեան անդամ» լինելու մէջ: Չի մոռացուած նաեւ սահմանների «սարսափելի» խնդիր դնող Արշակ Չոպանեանի հետ համագործակցութեան մեղադրանքը¹¹⁹: «Ազգայնականի» մեղադրանքով է գնդակահարուել նաեւ «Խորհրդային Հայաստան» պաշտօնաթերթի պատասխանատու խմբագիր, վանեցի Համո Յովհանիսեանը: Պետական և կուսակցական գործիչ, փիլիսոփա, մանկավարժ Լեոն Եղիայի Արիսեանը (1903-1938) նոյնպէս ծնունդով Վանից էր: 1919 թուականին Աղասի Խանջեանի հետ ընդգրկուել է «Սպարտակ» կազմակերպութեան, 1920 թուականի փետրուարին՝ կոմունիստական կուսակցութեան շարքերը: Աւարտել է Մոսկուայի պետական համալսարանի հասարակական գիտութիւնների ֆակուլտետը: 1927թ. եղել է ԵՊՀ ուսումնական մասի պրոռեկտորը եւ դասաւանդել համալսարանում: 1933ից ղեկավարել է ՀԿԿ պրոպագանդայի եւ ագիտացիայի բաժինը: Դա դժուար պաշտօն էր, նրա վերահսկողութեան տակ էին խորհրդահայ մամուլը, ստեղծագործողները, այն տարիներին շատ կարեւո-

116 Հ. Մարութեանի հարցազրույցը Զրբաչեան եղբայրների հետ տե՛ս <http://armeniatotalitaris.am/?p=3695>

117 Ն. Յարութիւնեան, Խորհրդային Հայաստանի բռնադատուած փիլիսոփա Միսակ Խոստիկեանի կորսուած համարուող գիտական եւ գրական ժառանգութեան մասին. - «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», 2009, թիւ 29, էջ 401: Տե՛ս նաև Աշոտ Արծրունի, Մթալիսեան ատերները Համալսարանին մէջ, - «Արմենիա» թերթ (Բուէնոս Այրէս), 25 մարտի 1966 թ.:

118 Արմենակ Մանուկեան, Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում, էջ 71:

119 Մանուկյան Ա. Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում, էջ 96:

րուած թատերական աշխարհը, գրականութիւնը, նորաստեղծ Գրողների միութիւնը եւլն: Արիսեանը մշտապէս պրոբլեմներ էր ունենում Հայաստանի գրողների եւ այլ ստեղծագործ անհատների ու խմբերի հետ՝ ջանալով նրանց պահել կոմկուսի գրախօսութեամբ թոյլատրելի շաւիղում: Սրա հետեւանքով միշտ կային համակիրներ եւ հակակիրներ: Արիսեանի համար յատկապէս դժուար էր գրողների մի խումբ, ովքեր համարւում էին ազգայնականութեան ինքնուրոյն, սեփական մեկնաբանութիւն ունեցողներ՝ Մկրտիչ Արմէն, Գուրգէն Մահարի, Ակսել Բակունց, Եղիշէ Չարենց, Վահրամ Ալազան, Վաղարշակ Նորենց, ովքեր փորձում էին արուեստում կարեւորել նաեւ ազգային գիծը, մշակոյթի ժառանգորդումը, եւ ովքեր համարւում էին այդ ժամանակուայ ԿԿ Առաջին քարտուղար Աղասի Խանջեանի հովանաւորեալները: Յատկանշական է Արիսեանի ելոյթը 1936-ի յուլիսի 12-ին Խանջեանի մահուան կապակցութեամբ հրաւիրուած ԿԿ ակտիւի ժողովում. «Խանջեանի ինքնասպանութիւնը կուսակցութեան գծի, անդրկովկասեան բոլշեւիկների աշխատանքի, եւ Անդրերկրկոմի նրանց քաջարի ղեկավար ընկեր Բերիայի դէմ քաղաքական ցուցադրութիւն է: Ինչո՞ւ է Խանջեանի շեղումը կուսակցական գլխաւոր գծից նրա՝ Հայաստանի ԿԿ առաջին քարտուղար աշխատելու տարիներին: Նրանում է, որ Խանջեանը հակակուսակցական տարրերի նկատմամբ ցուցաբերել է բախատախնդիր, ազատական վերաբերմունք, ազգային հարցում չի անցկացրել կուսակցական կայուն ուղի, չի կազմակերպել եւ չի ղեկավարել հակայեղափոխական, տրոցկիստական եւ նացիոնալիստական տարրերի դէմ պայքարը»: Այնուամենայնիւ կուսակցական «ճիշտ ուղու» վրայ կանգնած Արիսեանը եւս չբաւարարեց ՆԳԺԿ պահանջները, նա ձերբակալուել եւ գնդակահարուել է 1938թ. «աջ-տրոցկիստական ազգայնական

կազմակերպութեան անդամակցութեան» մեղադրանքով», Ստալինեան ցուցակով¹²⁰:

Գերագոյն դատարանի Ստալինեան ցուցակով, Ռազմական կոլեգիայի 1938 թ. յուլիսի 20-ի դատական նիստի որոշումով գնդակահարութեան է դատապարտուել 16 տարեկանում Յեղասպանութիւնից փրկուած, 1915 թ. Վանից գաղթական Պետիկ Թորոսեանը¹²¹: 1933-1937 թթ. նա ՀԽՍՀ արդարադատութեան ժողկոմ էր, հանրապետութեան դատախազ, ՀԽՍՀ ժողկոմ-խորհրդի նախագահի տեղակալ: Պ. Թորոսեանի դէմ «ցուցմունք տուողը» իր նման Վանում ծնուած հայրենակից էր, նոյնպէս Յեղասպանութիւնից փրկուած, Վանի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպիչներից, յետագայում՝ իր դասախօսը Երեւանի պետական համալսարանում, երեսնականներին՝ Հանրապետութեան Գերագոյն դատարանի նախագահ, ձերբակալութեան պահին՝ Արդարադատութեան նախարարի տեղակալ եւ «ցուցմունք տալու» ժամանակ՝ ձերբակալուած ու չեկիստների զոհ Հրանտ Գալիկեանը, ով գնդակահարութեան է դատապարտուել 1938 թ. փետրուարի 28-ին: 1938թ. ութ տարով աքսորի է դատապարտուել վանեցի, ճարտարապետ Միքայէլ Կապուտիկեանը եւ աքսորավայրում մահացել 1941թ.: ԽՍՀՄ քաղաքական բռնութիւնների զոհերի՝ ՆԳԺԿ-ի գործերն ուսումնասիրած Ա. Մանուկեանի ամփոփմամբ, «այդ տարիների ուսումնասիրուած գործերն ասում են այն մասին, որ ծնունդով վանեցի քիչ թէ շատ պաշտօն գրաւող կամ ճանաչուած գործիչների ճնշող մեծամասնութիւնը, կարծես կախարդական փայտիկի զօրութեամբ, դարձել էին Հայաստանում իբր թէ բուն դրած, «աջ-տրոց-

120 АП РФ (Архив Президента Российской Федерации - Ռուսաստանի Ֆեդերացիայի Նախագահի Արխիւ), ց. 24, գ. 416, թ. 68; ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 2, գ. 373, 374, 375, 376:

121 Նոյն տեղում, ց.24, գ. 419, թ. 143:

կիստական, ազգայնամոլական, ահաբեկչական» խմբի անդամներ», որոնց, «բնականաբար», «առաջնորդում էր» նոյնպես Վանում ծնունդ Աղասի Խանջեանը:

ԽՍՀՄ քաղաքական բռնաճնշումներին զոհ գնացած Թուրքահայ/արեւմտահայ փախստականների ցանկը կարելի է երկար շարունակել, բայց քանի դեռ ուսումնասիրուած չեն Խորհրդային Հայաստանի բռնաճնշումների զոհների դէմ յարուցուած բոլոր գործերը, առայժմ դժուար է խօսել նրանց մէջ Թուրքահայ/արեւմտահայ զոհների քանակական ծաւալների մասին: Սակայն բռնաճնշումների ընթացքում Թուրքահայութեան/արեւմտահայութեան թիրախաւորումն ակնյայտ է՝ թէ որպէս անձեր, թէ որպէս «արեւմտահայկականութեան» (=ազգայնականութեան) կրողներ: Կարելի է ենթադրել, որ քաղաքական բռնաճնշումների ընթացքում արեւմտահայութեան թիրախաւորման գլխաւոր պատճառը Խորհրդային Հայաստանում Արեւմտեան Հայաստանի՝ որպէս Հայրենիքի, ընկալումը նուազագոյնի հասցնելը եւ Ցեղասպանութեան մասին բանաւոր յիշողութիւնները ճնշելն էր¹²², որով, ի թիւս այլ միջոցների, ԽՍՀՄ-ում փորձում էին արմատապէս վերացնել սահմանների վիճարկման հնարաւորութիւ-

նը, Թուրքահայ/արեւմտահայ գաղթականների՝ Հայրենիք վերադառնալու թաքուն յոյսերը եւ իրականացում էր Մոսկուայի պայմանագրի 8-րդ ու Կարսի պայմանագրի 10-րդ յօդուածներով ստանձնած պարտաւորութիւնը՝ թոյլ չտալ իրենց տարածքում, կամ դրա մի մասում միւս երկրի (Թուրքիայի) նկատմամբ պայքարելու նպատակ ունեցող խմբի ձեւաւորում կամ առկայութիւն: Այնքան հետեւողական էին վերացնում, որ իրենք յօրինում էին այդ կարգի խմբերի առկայութիւնը, իրենք էլ վերացնում՝ սարսափի մթնոլորտում խեղդելով նոյնիսկ Հայրենիքի մասին խօսելու հնարաւորութիւնը: Իրաւունքի մասին արդէն խօսք չկար:

Ահա ինչու սոյն յօդուածի սկզբում Ստալինին ուղարկուած 1937թ. Մարտի 19-ին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի նամակը Մոսկուային «իրազեկման» պատուէր գնահատուեց. «ներքեւի» կոմունիստները «վերեւի» կոմունիստներին հիմքեր պիտի տային «քաղաքական մեծ ծրագրեր» իրականացնելու: Տուեալ դէպքում ԽՍՀՄ-ին խիստ անհրաժեշտ էր Թուրքիայի դժուար նուաճուած և գնալով սառող բարեկամութիւնը պարբերաբար սնուցելու:

122 ԽՍՀՄ-ում եւ Թուրքիայում հասարակութեան մէջ Հայոց ցեղասպանութեան մասին յիշողութեան ճնշման քաղաքականութեան մասին տե՛ս *Харатян Г.С. Политика покорения памяти, или «приказано забыть»: превращение памяти в социальную и семейную «тайну» и оружие против носителей памяти (на примере Геноцида армян), Устная история в современной исследовательской практике на постсоветском пространстве: сборник научных статей / отв. ред. Т.К. Щеглова. Барнаул: «Азбука», 2017, էջ 122-148 (<https://www.twirpx.com/-/file/2459961>)*: